

Tilburg University

De Antwerpse suffragiën (1703-1739)

Clemens, T.H.J.

Published in:

De Gulden Passer: jaarboek van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen

Publication date:

2009

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Clemens, T. H. J. (2009). De Antwerpse suffragiën (1703-1739): het wegen van een gedrukte bron (slot). *De Gulden Passer: jaarboek van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen*, 2009(87), 85-114.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De Antwerpse suffragiën (1703–1739)

Het wege van een gedrukte bron (slot)

Inleiding

De Antwerpse suffragiën zelf zijn tot nu toe de voornaamste bron geweest bij het onderzoek van de uitgavegeschiedenis ervan. Die beperking was een bewuste keuze en had tot doel vast te stellen tot hoever onderzoek dat alleen gebaseerd is op het drukwerk zelf, zou voeren. Inmiddels is de kennis over de maandbriefjes aanzienlijk vergroot, maar er resten nog veel vragen. Daarom worden in deze aflevering de uitkomsten gepresenteerd van onderzoek in de schriftelijke nalatenschap van de partijen die een rol hebben gespeeld bij de uitgave van de maandbriefjes. Volgens de tekst van het gedrukte instellingsbesluit zijn dat de bisschop, het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de pastoors van de Antwerpse stadsparochies. Via deze insteek zijn weer andere bronnen in beeld gekomen en ten dele ook nader bekeken. Dit alles staat uiteindelijk in dienst van de hoofddoelstelling van deze publicatie: het bepalen van het soortelijke gewicht van de maandbriefjes. Daarom zal in deze derde bijdrage over de Antwerpse suffragia ook aan de orde komen dat de uitgavegeschiedenis ervan niet ophoudt in 1739, maar nog lang daarna voortgaat, ook al is dat niet meer zo spectaculair als in de fase 1703–1739.

Op zoek naar de bronnen

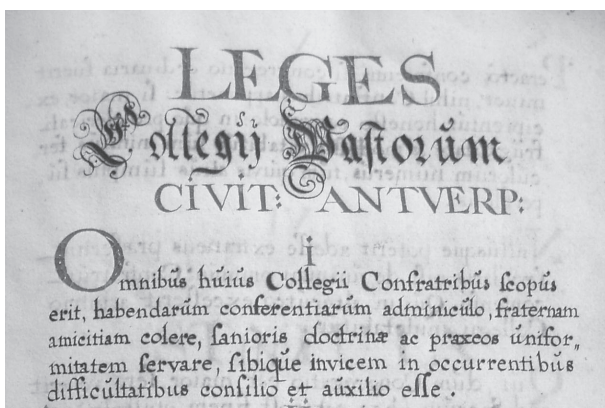
Wat het archief van de bisschop en het kapittel betreft heeft de raadpleging teleurstellend weinig opgeleverd. In de *Acta* van zowel de bisschop als het kapittel hebben de broederschap en de maandbriefjes nauwelijks sporen nagelaten.¹ Dat geeft te denken. Bij de pastoors was de oogst groter. Van de stad Gent was bekend dat de pastoors daar voor zaken van gemeenschappelijk belang een ‘congregatie’ hadden en dat deze congregatie een eigen archief heeft gevormd.² Een dergelijke bestuurslaag tussen het niveau van het dekenaat en de afzonderlijke parochies heeft ook in Antwerpen bestaan, ook al ontbreekt het archief als een zelfstandige eenheid in de handige *Gids voor de gedeponeerde archieven van kerkelijke instellingen* van bisdomarchivaris J. Van den Nieuwenhuizen.³

Resten van het archief van het college van stadspastoors zitten verborgen in de heterogene reeks van 283 registers in de archieven van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in het

1 Archief Bisdom van Antwerpen in het diocesaan archief, *Acta van de bisschop*, A 21-A 27 (1699–1741); Archieven Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel Antwerpen, bewaard in het bisdomarchief, *Acta van het kapittel*, 11–13 (1687–1740).

2 K. Degryse, *Het archief van de congregatie der Gentse parochiepastoors*. Brussel 1984. Hierin zitten onder de inventarisnummers 4 t/m 6 resolutieboeken voor de periode 1612–1791.

3 Antwerpen 2005.

Ill. 24 Reglement van het pastoorscollege van de stad Antwerpen.
Bron: Archieven O.-L.-Vrouwkapittel in kathedraalarchief, register 254, fol. 1r

Antwerpse kathedraalarchief.⁴ Tot die resten behoren hun *Acta*, bewaard onder de nummers 254 en 263.⁵ Zij vormen het hart van wat ooit het archief van het college moet zijn geweest.⁶ Op het eerste gezicht gaat het om een gedeeltelijke verdubbeling, aangezien beide registers hetzelfde beginjaar hebben en alleen van elkaar lijken te verschillen door hun eindjaar. Bij nader inzien blijkt het gelijke beginjaar echter gebaseerd te zijn op retroacta en beginnen de nummers 254 en 263 respectievelijk op 14 juni 1704 en op 15 oktober 1782. Daarom is alleen het eerste van de twee delen, in de inventaris beschreven als *Resolutieboek van het college van pastoors van Antwerpen*, van direct belang voor de geschiedenis van de broederschap en de maandbriefjes tussen 1703 en 1739. Die geschiedenis laat zich dankzij de *Acta* verder uitdiepen, vooral betreffende de productie en de distributie van de maandbriefjes.

Inbedding van de suffragia in de kerkelijke organisatie

Over de organisatie achter de productie is in de eerste aflevering vastgesteld dat de maandbriefjes anoniem verschenen zijn, maar dat aangenomen mocht worden dat het college van de Antwerpse stadspastoors eindverantwoordelijke voor de uitgave was.⁷ De *Acta* beves-

4 J. Van den Nieuwenhuizen, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801) in het kathedraal- en diocesaan archief* [Antwerpen, ca. 1969], D: verzamelingen en kleine fondsen / 1: registers. Zie p. 16-17 (beschrijving van de reeks) en p. 22-31 (beschrijving van de afzonderlijke nummers).

5 Archieven Onze-Lieve-Vrouw-kapittel Antwerpen, bewaard in het Kathedraalarchief, register 254 en 263: *Resolutieboeken van het pastoorscollege* (hierna aangeduid als *Acta van het pastoorscollege*) voor resp. 1691-1756 en 1691-1876.

6 Zie in register 254 de *Catalogus archivorum RR DD Plebanorum ac Pastorum Antverpensium*. In de *Acta* van 12 april 1717 wordt het maken van een inventaris goedgekeurd en besloten de *Acta* en het archief van

het pastoorscollege samen te bewaren. Op 6 juli volgt de aantekening dat de catalogus klaar is en achterin het register is gevoegd. De inventaris zelf begint op fol. 114 (en heeft tevens als oudere nummering p. 25-47).

7 T. Clemens, 'De Antwerpse suffragiën (1703-1739). Het wegen van een gedrukte bron' in *De Gulden Passer*, 85 (2007), 115.

8 *Acta van het pastoorscollege*, inv.nr. 254, fol. 26v (5 oktober 1705), 43r (15 juni 1711) en 59v (4 oktober 1717).

9 Archieven Onze-Lieve-Vrouwkapittel Antwerpen, bewaard in het Kathedraalarchief, register 254, fol. 23v-24r: *Regulae ac statuta sacerdotum quorundam secularium verbum Dei evangelizantium* d.d. 6 oktober 1704.

tigen die hypothese via notities waarin gesproken wordt over ‘onze suffragia’.⁸ Maar met het toekennen van de eindverantwoordelijkheid blijkt maar een deel van het verhaal te zijn verteld. De *Acta* leren dat er in 1703 ter ondersteuning van de catechese niet alleen een broederschap is opgericht maar ook een vereniging van de priesters die bij de catechismuslessen betrokken waren.⁹ Volgens de statuten van deze vereniging had elke parochie een eigen *congregatio* van catecheten. Deze parochiële *congregationes* werden geleid door een prefect en een assistent en vormden samen een interparochiële *congregatio*, geleid door een gekozen *prefectus superintendens*, die werd bijgestaan door een (eerste) secretaris. Deze uitweiding is van belang, omdat binnen deze organisatie van de catechese de eerste secretaris een centrale positie moet hebben gehad en volgens artikel 8 van de statuten het laten drukken van de maandbriefjes tot zijn takenpakket behoorde. Het pastoorscollege blijft dus de eindverantwoordelijke instantie, maar blijkt de uitvoering gedelegeerd te hebben aan een tot nu toe onbekende organisatielaag en daarbinnen in handen gegeven aan de eerste secretaris.

De secretaris van de interparochiële catechetische vereniging was statutair verplicht om de handelingen ervan te registreren, maar van die *Acta* is tot nu toe niets teruggevonden. Een gelukkig toeval wil niettemin dat de *Acta* van de stadspastors op twee data een zekere Le Merchier noemen als degene die de zorg voor de suffragia had.¹⁰ Daarmee hebben we een naam en dus een mogelijkheid om verder te zoeken naar de man of de mensen achter de maandbriefjes. Het resultaat is verrassend. De eerste secretaris van de catechetische vereniging blijkt ook secretaris van het pastoorscollege te zijn geweest en wel van juli 1704 tot zijn dood op 28 december 1733.¹¹ Hij zat dus als een spin in het web van de kerkelijke organisatie binnen de stad Antwerpen. Dat mag bijzonder genoemd worden, omdat Henricus Norbertus Le Merchier, gedoopt in de Jacobskerk op 18 april 1674, in 1704 pas dertig jaar oud was, en door een late wijding hooguit twee jaar priester.¹² Le Merchier is op titel van zijn vaderlijk erfdeel gewijd, had voorzover bekend toen geen pastorale aanstelling in een van de Antwerpse parochies¹³ en werd pas eind 1711 lid van het kapittel van zijn eigen parochiekerk.¹⁴ Over dit kapittel, dat in Antwerpen secundair was in vergelijking met dat van Onze-Lieve-Vrouw, heeft Floris Prims in zijn verouderde maar toch nog steeds bruikbare *Geschiedenis van Antwerpen*, juist voor de achttiende eeuw, opgemerkt dat de leden ervan voor het pastoraat vrijwel geen betekenis hebben gehad.¹⁵ Le Merchier was dus als functionloze priester in het pastoraat een buitenstaander en als een pastoraal actieve kanunnik in het kapittel een buitenbeentje.

10 Inv.nr. 254, fol. 43r (15 juni 1711) en 59r (21 juni 1717).

11 De identificatie van de man achter het kleine handschrift dat in juli 1704 begint en doorloopt tot 10 november 1733 is gebaseerd op de acta van 13 januari 1733.

12 Archief Bisdom Antwerpen, aanwezig in het kathedraalarchief, 202/6 (wijdingen 1695–1711), Magister Henricus Mercier (sic) heeft op 3 maart 1702 dimissoriaalbrieven gekregen voor een priesterwijding elders. Waar en wanneer de wijding heeft plaats gehad, is niet bekend. Volgens een mededeling van G. Vanden Bosch, archivaris van het aartsbisdom Mechelen/Brussel, komt Henricus le Merchier niet voor in de wijdingsregisters van Mechelen, evenmin als in die van Brugge, Gent of Leper.

13 Hij komt niet voor in de naamregisters van Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 21 en 25, Antwerpen 1943 en 1948.

14 *Inscriptions funéraires et monumentales de la Province d'Anvers. Arrondissement d'Anvers. Deuxième volume: Anvers; églises paroissiales, 1re partie* (Antwerpen, 1863), lvi: Henricus Norbertus Le Merchier (Antverpensis, ex habituato S. Jacobi) is op 10 november 1711 geïnstalleerd tot lid van het kapittel op basis van de derde prebende.

15 F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 25, Antwerpen 1948, 78.

Inbedding van de suffragia in een biografische context

Het lijkt er sterk op dat zijn betrokkenheid bij de catechese een kwestie van persoonlijk engagement is geweest. Zijn necrologie, van de hand van een collega die hem lange tijd moet hebben meegemaakt in en rond de Jacobskerk, schetst een beeld van een uitzonderlijke kapittelheer. Hij was een zeer consciëntieuze kanunnik, die altijd als eerste aantrad om de getijden te zingen en als laatste het koor afging, maar hij ging verder dan uiterst stipt deelnemen aan de getijden. Le Merchier wordt opgevoerd als een man van 'buitengewone vroomheid en bescheidenheid' en als iemand die uitblonk door een 'wonderbaarlijke en onvermoeibare ijver ten opzichte van de mannelijke jeugd.' Hij wordt beschreven als iemand die deze jeugd meer dan vijftientig jaar geloofsonderricht heeft gegeven en pastoraal heeft bijgestaan door zijn bijna dagelijkse aanwezigheid in de biechtstoel. Hij zou kosten noch moeite gespaard hebben om zijn jonge mannen te helpen en op het rechte pad te brengen of te houden. Van hem wordt zelfs gemeld dat hij (rond 1711–1712) een congregatie voor jonge mannen heeft gesticht, die hij ruim huisvestte in de Rodestraat, op godsdienstig en maatschappelijk gebied vormingsmogelijkheden bood (verscheidene zouden zelfs priester geworden zijn) en zo nodig voorzag van zakgeld. Dat huis stelden hij en zijn zus, een *filia devota*, ook elke zondag en feestdag open voor de catechismuskinderen van de Jacobskerk die hun communie al gedaan hadden. Ze konden er 'wandelen, zitten, spelen'. De bedoeling was op die manier 'de jonckheyt uyt de herbergen te houden ende veel quaed te beletten'.¹⁶ Tot besluit van dit geenszins volledige beeld is er nog de opmerking dat hij zich buitengewoon en niet zonder grote kosten zou hebben ingespannen om de broederschap van de christelijke lering te bevorderen.¹⁷ Kortom, de man achter de maandbriefjes was een sleutelfiguur met een heel persoonlijke missie.

Voor de uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes is het belangrijk dat deze sleutelfiguur de goede afkomst had voor zijn rol. De families waaruit hij geboren is, behoorden tot de bovenlaag van de stad. Het gaat onder meer om de Van Kessels, de Ullens en de Van de Perres.¹⁸ De familiebanden zijn ook nog om een andere reden interessant. Zijn neef Franciscus Godefridus Ullens was een belangrijke man in kerkelijk Antwerpen. Geboren op 6 oktober 1663 ging hij Henricus le Merchier voor op de weg naar het priesterschap en het canonicaat.¹⁹ Hij was van 4 april 1701 tot 5 oktober 1737 scholaster.²⁰ De organisatorische relevantie hiervan zal duidelijk zijn. De twee neven hadden niet alleen familiebanden gemeenschappelijk maar ook hun betrokkenheid bij de catechese. Daar komt bij dat de

16 Zie voor dit huis L.J.M. Philippen, 'Vijf Antwerpsche miniaturen: het <apostelenhuis> van kanunnik Le Merchier ± 1710–1733' in *Tijdschrift voor geschiedenis en folklore*, 7 (1944), 9–20.

17 Kapittelarchief Jacobskerk, inv.nr. 190: lijst van dekenen, kanunniken, vicarissen, ceremoniemeesters, die lid waren van het kapittel; met korte biografie, woonplaats, enz.; met kalender van metten en jaargetijden, 18de eeuw; zie necrologieën op jaartal 1733.

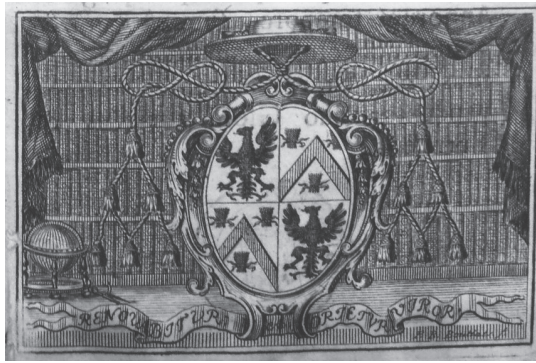
18 Zie voor de familie Ullens: *La noblesse belge, annuaire de 1898, première partie*, Brussel 1898, 185–198; voor Maria Ullens en haar huwelijk met Jacques le Merchier, *ibidem*, 191. Zie voor een indicatie van het vermogen van de families waarmee Henricus verwant

was: K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw*, Antwerpen 2005, 17–30, m.n. p. 20. Dat de naam Le Merchier aan het eind van de 18de eeuw ontbreekt, komt omdat de familie dan, althans in rechte lijn, is uitgestorven.

19 C. De Geneffe, 'Kanunnik F.G. Ullens, 1663–1738' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant*, 10 (1911), 141–144. Hij was de zoon van Jan Baptist Ullens (1627–1668), een broer van Le Merchiers moeder, en Maria Verbiest (1631–1675). Hij werd gewijd op 24 september 1689 en trad op 6 december 1694 aan in het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwkapittel.

Ill. 25 Portret van H.N. Le Merchier door Alexander Casteels (ca. 1712) geschilderd als onderdeel van het interieur in een van de kamers in het Apostelhuis aan de Rodestraat [30x40 cm].
Bron: Universiteitsbibliotheek Gent.

Ill. 26 Wapen van F.G. Ullens.
Bron: Titelblad van de veilingcatalogus Ullens uit 1738 (Antwerc B 84243).

scholaster vanaf 4 oktober 1712 ook boekenkeurder was en in die functie toestemming gaf tot het drukken van de maandbriefjes van januari 1713 tot en met mei 1714. Mogelijk is hij zelfs tot zijn overlijden in 1738 de man achter de anonieme approbaties waarmee de maandbriefjes vanaf juni 1714 zijn verschenen.²¹ Tot slot was Ullens, licentiaat in de beide rechten, ook nog eens officiaal van het bisdom Antwerpen van 11 januari 1713 tot zijn dood op 8 februari 1738.²² Op zich zijn familiebanden geen garantie voor een goede werkrelatie, maar Henricus le Merchier en zijn (enige) zus Maria moeten het goed hebben kunnen vinden met hun neef de scholaster, censor en officiaal. Dat blijkt uit het feit dat ze hem in hun wederkerig testament van 26 juni 1733 het recht gaven 'de drie beste ende schoonste schilderyen' uit hun nalatenschap te kiezen, althans voorzover deze in het testament niet al een andere bestemming hadden gekregen.²³

Dat testament is in combinatie met de *Acta* van de stadspastors zeer rijk aan informatie op het gebied van de uitgavegeschiedenis van de Antwerpse suffragia. In de eerste plaats laat het zien dat de Merchiers heel wat hadden na te laten. Henricus was door zijn vermogen in staat het risico van de exploitatie van de maandbriefjes op zich te nemen, ook als hem dat meer uitgaven dan inkomsten opleverde.²⁴ Hij regelde bijvoorbeeld het illustreren

20 F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 25, Antwerpen 1948, 18. Zie voor deze functie Eddy Put, *De cleijne scholen: het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting* (eind 16de eeuw–1795), Leuven 1990, 50–53.

21 Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 1), 121–122 en noot 43 en 46. Van Ullens' werk als censor zijn in ieder geval nog sporen bekend uit 1730 en 1734: zie resp. T. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken*, 2 dln., Tilburg 1988, II, nrs. 605, 614 en 635 en *Devotie tot het H. cruyts op-geregt binnen Antwerpen tegen den muur van het kerck-hof der E.E. Paters Minderbroeders in het jaer 1733*. Z.pl., z.n., z.j., met goedkeuring van 11 november 1734 (in Antwerpen RG 3118 E 14/16).

22 J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln., Tielt 1971–1972, I, 516.

23 C. Piot, *Fondations de bourses d'étude établie en Belgique. Première partie: fondations isolées, dites volantes. Tome premier: recueil des fondations de la Province d'Anvers*, Brussel 1885, 707–737, m.n. p. 734: LIII: Fondation Le Merchier. Het testament is van 26 juni 1733. Beiden overleden nog in 1733, Henricus als laatste, op 29 december.

24 Uit de *Acta van het pastoorscollege* d.d. 16 augustus 1717 komt naar voren dat hij, blijkbaar ter verantwoording geroepen, ter vergadering aantoonde dat hij bijlegt bij de uitgave.

Tab. 17 Rekening en verantwoording over de inkomsten en uitgaven in verband met de maandbriefjes, 1734–1738³⁰

<i>jaar</i>	<i>post</i>	<i>inkomsten*</i>	<i>uitgaven*</i>	<i>acta pastoors</i>
1734	verkoop suffragia	256 : 5		254, f 89r
	druk van nieuwe suffragia		271 : 7	
	overige onkosten		15 : 1	
1735	verkoop suffragia	275 : 18		254, f 90v
	druk van nieuwe suffragia		313 : 15	
1736–1738	verkoop suffragia	837 : 3		254, f 95r
	druk van nieuwe suffragia		722 : 0	
totaal		1369 : 6	1323 : 3	

van de maandbriefjes. De pastoors hebben er pas meer dan een jaar na de start hun goedkeuring aan gegeven en de kostprijs van de briefjes vastgesteld.²⁵ Dat kan alleen als de uitvoerder zelf garant gestaan heeft voor de kosten. En die waren niet gering. Uit het testament van de Merchiers blijkt, dat de houtblokjes voor de illustratie van de maandbriefjes vier patakons per stuk hebben gekost. Aangezien er eind 1733 in totaal 319 houtblokjes beschikbaar waren en er in de beginperiode ook nog eens zeker 20 koperplaatjes zijn bekostigd, was er toen alleen al een bedrag van minstens 1356 patakons gestoken in het verfraaien van de maandbriefjes.²⁶ Tussen haakjes, het staken van de reeks kopergravures komt nergens meer ter sprake in de *Acta*. Le Merchier had als risicodragers in de onderneming blijkbaar geen goedkeuring nodig voor een besluit om de uitgave van de maandbriefjes met een kopergravure te staken.

Bij onderzoek naar anoniem drukwerk is het altijd een uitdaging te achterhalen wie de auteur ervan is geweest en deze kwestie staat sinds de eerste aflevering nog altijd open. Het broederschapsboekje is als publicatie van een bisschoppelijk besluit op naam van bisschop Cools gezet. Diens auteurschap van de maandbriefjes is echter teruggewezen. Ook de betrokkenheid van Van Roost, Vergult en Verveert bij de maandbriefjes is ter sprake gebracht, maar er kon geen enkel bewijs voor worden gevonden.²⁷ Na wat we te weten zijn gekomen over Le Merchiers rol bij het uitgeven van de Antwerpse suffragia dringt zich de vraag op waarom hij zelf niet een goede kandidaat is voor het auteurschap. Spijtig genoeg worden in de onderzochte archieven nergens namen genoemd. De eindverantwoordelijkheid van het pastoorscollege blijft dus staan. Wel kan eraan worden toegevoegd, dat de

25 *Acta van het pastoorscollege* d.d. 12 september 1704 en 24 februari 1705.

26 Zie voor het aantal houtblokjes (na ontdebelling) de tabellen 2 en 3 in Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 1), 119 en voor de koperplaatjes tabel 9 in Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 2), 69. De patakon was destijds een gangbare munt met een waarde van 48 stuivers (iets minder dan 2,5 florijn of gulden).

27 Clemens, 'Antwerpse suffragiën' (aflevering 1), 108, 113, 115 en 134.

28 Dit woord heeft hier de betekenis van ongehuwde man (die niet per se jong hoeft te zijn).

29 *Acta van het pastoorscollege* d.d. 8 maart 1734 met extract uit het testament.

inbedding van de uitgave in een interparochiële organisatie voor catechese het aannemelijk maakt dat de auteur in die kring gezocht moet worden en dat er, alleen al gezien de lange looptijd van het project, vermoedelijk meer dan één auteur is geweest.

Hoe dit ook zij, de betrokkenheid van de Merchiers bij de Antwerpse suffragia duurt zelfs voort na hun dood. Het eigendom van de houtblokjes droegen ze over aan de stadspastors en ze lieten hen vrij ze opnieuw te gebruiken of ze te verkopen om er geld ten behoeve van de catechese mee te krijgen. Op dit punt komen we later nog terug. De exploitatie van maandbriefjes gaven ze in handen van twee 'jongmans'²⁸, Adrianus Laenen en Petrus Schrijnmaeckers. Zij moesten de voorraad gebonden en ongebonden suffragia verkopen en rekening en verantwoording afleggen aan de stadspastors.²⁹ Dankzij die verplichting is er, ook al is het maar voor korte tijd, informatie beschikbaar over de inkomsten en uitgaven met betrekking tot de maandbriefjes.

Wat de jaren 1734 tot en met 1738 betreft blijkt dat het om meer ging dan een eenmalige boedelopruiming. Het werk van beide mannen, die wellicht zijn opgeleid in het eigen vormingsinstituut, bestond niet alleen uit de verkoop van de restanten. Ze zorgden ook voor nieuwe suffragia. Uit hun rekening en verantwoording blijkt tevens dat de exploitatie een serieuze zaak was. Gemiddelde jaarlijkse inkomsten en uitgaven van ongeveer 270 florijnen zijn geen kruimelwerk meer. We komen hier nog op terug als de periode na 1740 behandeld wordt.

Het drukken en de oplage van de suffragia

Uit het bovenstaande is inmiddels duidelijk geworden dat de uitgeversfunctie eerst in handen was van de catechetische vereniging, lees Le Merchier, en vervolgens van twee bij testamentaire beschikking aangewezen mannen. Maar wie was de drukker van de maandbriefjes? De *Acta* uit de tijd waarin de onderneming van start ging, noemen de drukker niet bij naam. Waar Van Soest door het impressum van het broederschapsboekje zonder meer de eerste kandidaat is, lezen we in de *Acta* van 5 oktober 1705 dat er een probleem gerezen was rond 'onze' suffragia en dat de pastoor van de Jacobskerk erop uitgestuurd wordt om met de drukker te gaan praten.³⁰ Deze zending doet verwachten dat het om een parochiaan van hem ging. Van Soest woonde en werkte echter op de Grote Markt en viel dus onder de kathedraal.

De eerstvolgende relevante notitie in de *Acta* is van 15 juni 1711. De pastors waren toen erg boos op drukker Joannes Paulus Robijns. Hij zou in de rechten van het pastoorscollege zijn getreden door *modo jesuitarum* aan de Raad van Brabant een privilege te vragen op de uitgave van 'onze' suffragia.³² Hoe slinks Robijns te werk is gegaan wordt niet vermeld, maar zeker is dat zijn verzoek al op 2 maart 1711 was gehonoreerd.³³ Toen de pastors

30 In kolom 1 en 2 staan resp. florijnen en stuivers. De bedragen in kolom 3 zijn weggelaten; omdat niet altijd duidelijk is welke waarde precies bedoeld wordt en de hoeveelheden verwaarloosbaar klein zijn.

31 *Acta van het pastoorscollege*, inv.nr. 254, fol. 26v.

32 *Acta van het pastoorscollege*, inv.nr. 254, fol. 43r.

33 Archief Raad van Brabant, inv.nr. 3678, fol. 21v. Het

privilege met een looptijd van negen jaar is afgegeven voor 'Instellinghe regels van het alder christely arts-broederschap der christel leeringhe opgerecht in de vier parochiale kercken tot Antwerpen.' De reactie van de pastors maakt het onwaarschijnlijk dat het privilege alleen betrekking had op het broederschapsboekje van 12 pagina's.

er maanden later alsnog achterkwamen, dreigden ze met juridische stappen, maar vóór het zover kwam, deed Robijns volgens de *Acta* afstand van zijn privilege aan Le Merchier.³⁴ De betekenis van deze handeling wordt in het midden gelaten, maar aangezien Robijns zijn privilege verlengd heeft op 22 november 1720 en dit privilege in 1725 nog steeds geldig was, zou de oplossing eruit bestaan kunnen hebben dat Robijns in deze jaren feitelijk de drukker is geweest.³⁵ Het blijft gissen, te meer vanwege die merkwaardige Gentse bundels die bij uitzondering voorzien zijn van een titelblad. Op dat (provisorische) titelblad staan toch maar de naam en het adres van Van Soest!³⁶ Om zekerheid te krijgen zullen echter eerst de letterbakken van de Antwerpse drukkers in kaart gebracht moeten zijn en dat is een klus apart.

De stadspastors hebben in het begin voor de suffragia met houtsnede een prijs vastgesteld van 11 stuivers per 100 suffragia.³⁷ Dat komt neer op een prijs per stuk van 0,88 duiten. Tegen de achtergrond van de eerder gemelde prijs van 4 patakons per houtblokje is het verleidelijk om uit te rekenen hoeveel maandbriefjes er in de beginperiode verspreid moeten zijn om tot een kostendekkende exploitatie te komen. Dat moeten er ongeveer 1745 zijn geweest. Voegen we daar de druk- en papierkosten bij, dan is het aannemelijk dat de oplage een stuk hoger gelegen heeft. Hoeveel hoger is moeilijk met zekerheid vast te stellen, maar stel dat deze kosten maar een halve duit per stuk zijn geweest, dan moeten er al gauw ongeveer 1000 à 1100 suffragia meer zijn afgenomen om uit de kosten te komen. Dat brengt de oplage op ongeveer 2800 exemplaren.

Een nieuwe gelegenheid voor het vaststellen van de oplage van de maandbriefjes bieden de *Acta* van de pastors uit het jaar 1734. Bij de bespreking van Le Merchiers testament blijkt er nog een rekening open te staan voor vijf riem of 2400 vel suffragia.³⁸ Als deze hoeveelheid afkomstig is van één drukgang, kwam in 1733 de oplage per maand dus op 2400 briefjes. Dat is lager dan de 2800 uit de beginperiode, maar de verschillen tussen 2800 en 2400 zijn geringer dan de cijfers over het aantal geregistreerde bundels per periode doen vermoeden. In tabel 16 staan 70 bundels van de eerste serie tegenover 37 bundels uit de periode 1733–1735.

Dan hebben we ook nog de cijfers over de exploitatie vanaf 1734 uit tabel 17. Als de drukkosten van nieuwe suffragia uit de jaren 1734–1738 worden omgerekend naar oplagecijfers komen er echter hogere aantallen te voorschijn dan die voor 1733. Problematisch is ook dat de aantallen in tabel 18 sterk wisselen.

Tab. 18 Oplage van de maandbriefjes in de jaren 1734–1738

<i>jaar</i>	<i>guldens</i>	<i>stuivers</i>	<i>12 st. /100 ex.</i>	<i>aantal per maand</i>
1734	271	5420	45166	3763
1735	313	6260	52166	4347
1736–1738	240*	4813	40111	3342

* gemiddelde per jaar

Om deze cijfers te begrijpen moeten we echter bedenken dat het bij de vijf riem die nog betaald moesten worden, alleen om nieuwe maandbriefjes ging, terwijl de cijfers over 1734–1738 betrekking hebben op de totale exploitatie. Daarin zat het laten drukken van

nieuwe suffragia, maar Laenen en Schrijnmaeckers moesten ook de voorraad oude suffragia proberen te verkopen. Zij moeten bij de uitvoering van hun taak gestuit zijn op bladen waarvan de voorraad niet meer toereikend was en kosten hebben gemaakt voor het opnieuw laten drukken van oude maandbriefjes om series compleet te maken. In hun exploitatiecijfers zijn deze posten op één hoop gegooid en het is verdedigbaar de fluctuaties in de jaarcijfers te verklaren als wisselingen in de behoefte aan herdrukken. Met het jaar 1733 als ijkpunt zijn er dan jaarlijks 2400 nieuwe en gemiddeld 1227 oude briefjes herdrukt. Deze splitsing in de exploitatiecijfers is hypothetisch, maar niet zo maar een slag in de lucht. Eerder is al op basis van variaties in het tekstkader vastgesteld dat de tweede fase van de uitgavegeschiedenis in de jaren 1732–1740 moet worden gesitueerd.³⁹

Dat neemt niet weg dat de cijfers vatbaar zijn voor bijstelling. Het oudste rekeningboek dat bewaard is gebleven begint juist aan het eind van de periode 1739 die hier aan de orde is. Het bevat op 7 december 1739 een uitgave van 4 florijnen en 19 stuivers voor 1100 suffragia, dat is iets minder dan driekwart van een duit per maandbriefje.⁴⁰ Blijkbaar lag de stuksprijs van de suffragia toen lager dan die uit 1705 waarmee in tabel 18 is gerekend. Het zal duidelijk zijn dat dergelijke prijswijzigingen invloed hebben op de schatting van de oplage en dat de hierboven opgevoerde aantallen dus niet meer dan indicaties zijn.

De distributie van de suffragia

Naar wie gingen al deze maandbriefjes? De eerste afnemers zijn uiteraard de leden van de aartsbroederschap van de christelijke lering geweest. In 1703 is in elke stadsparochie een broederschap opgericht. Aangenomen mag worden dat in Antwerpen dus in de loop van de tijd heel wat maandbriefjes uitgedeeld zijn. Dit deel van de productie is waarschijnlijk vrijwel integraal verloren gegaan. Aan het slot van de tweede aflevering is de extreme zeldzaamheid van briefjes met een ingevulde naam van een medebroeder of -zuster al gesignaleerd.⁴¹ Sinds dat op papier is gezet, zijn er wel enkele suffragia gevonden buiten het verband van de ingebonden series,⁴² maar het blijven uitzonderingen en op geen ervan staat een naam.⁴³ Voor het bepalen van het soortelijke gewicht van de maandbriefjes is het van belang ook de verspreiding in de omgeving van de stad Antwerpen in kaart te brengen. Het bronnenmateriaal dat daarvoor nodig is, ontbreekt echter. We moeten het doen met enkele glimpjes ervan in de vorm van de serie maandbriefjes uit Cleydael en van een besluit van de Antwerpse stadspastors uit 1705 om de maandbriefjes met een koper-

34 *Acta van het pastoorscollege*, inv.nr 254, fol. 43r.

35 Archief Raad van Brabant, inv.nr. 3678, fol. 23r en 3679, na fol. 114 in 'Liste alphabetique van alle de boecken van de welke het octroij oft privilegie noch niet en is g'expireert (...)', 1725, onder de letter i.

36 Zie Gentius TH 4534 (dl.4), 4551 (dl.6) en 4510 (dl.8).

37 *Acta van het pastoorscollege* d.d. 24 februari 1705, inv. nr. 254, fol. 26v.

38 *Acta van het pastoorscollege* d.d. 24 februari 1705, inv. nr. 254, fol. 84r.

39 Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 2), 78–79.

40 Rijksarchief Antwerpen, St.-Andrieskerk, inv.nr. 380,

rekeningboek van de broederschap der christelijke lering, 19 maart 1739–29 augustus 1814.

41 Zie noot 48 in Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 2).

42 Losse briefjes zijn mij gesignaleerd door D. Schoon (2 ex. in eigen collectie) en door E. Verheggen (4 ex. in Museum Catharijneconvent te Utrecht), waarvoor dank.

43 In convoluut 3118 E 14 uit de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap zijn briefjes aangetroffen waarvan de titelbeschrijving gebaseerd is op de kopregel en de annotatie ten onrechte verwijst naar de *Maendelysche zielepsys* (van P. Verheyen).

gravure buiten Antwerpen per 100 een stuiver duurder te maken dan daarbinnen.⁴⁴ Er was dus publiek, er was zelfs voldoende publiek voor afname in honderdtallen.

De verspreiding van de broederschap in het hele bisdom Antwerpen zou volgens enkele steekproeven in de reeksen visitatieverslagen gering zijn geweest en dus ook het aantal uit te delen suffragia. Misschien is hier echter sprake van gezichtsbedrog. Uit een kleine bijdrage van J. Lauwerijs blijkt dat er op 1 mei 1709 in de parochiale kerk van Hoogstraten een broederschap van de christelijke lering is opgericht. Dat lijkt de bekende lokale uitzondering op de algemene regel. Bij lezing van de gepubliceerde statuten wordt echter al snel duidelijk dat de broederschap geen lokaal niemendalletje was, maar een aartsbroederschap die bedoeld was als koepel voor het hele dekenaat Hoogstraten. Deze organisatie had de bisschop als beschermheer en de deken als hoofd. Andere parochies, kloosters of geestelijke gemeenschappen konden zich erbij aansluiten. Welnu, uit de statuten van Hoogstraten blijkt dat men op een vereenvoudigde wijze het Antwerpse voorbeeld heeft gevolgd, met inbegrip van de uitdeling van de maandbriefjes.⁴⁵

Soortgelijke constructies moeten ook buiten de grenzen van het bisdom Antwerpen bestaan hebben. Dat blijkt uit de eigentijdse inventaris van het archief van het Antwerpse pastoorscollege. Deze inventaris kent een aparte rubriek voor 'de christelijke lering of de catechismus' met daaronder vier dossiers. De titel van dossier 2 bevestigt contacten met het bestuur van het bisdom Den Bosch en de instelling van de broederschap daar in 1709. Het bijbehorende dossier is niet bewaard gebleven, maar het broederschaapsboekje uit het dekenaat Geel kan met dit dossier verbonden worden evenals enkele ledenlijsten uit andere delen van het bisdom Den Bosch.⁴⁶ De opzet in het dekenaat Geel, zoals die in het broederschaapsboekje uitgetekend wordt, heeft veel weg van die van de dekenale aartsbroederschap van Hoogstraten, zij het dat de regel over het verdelen van maandbriefjes in de *Instellinge en regels* van Geel ontbreekt.⁴⁷ Dat wil echter niet zeggen dat die uitdeling niet heeft plaats gevonden.

De titel van dossier 3 luidt *motivum iuris pro episcopi et pastoribus gandavensibus circa catechismum* en hoewel ook dit dossier er niet meer is, mag verwacht worden dat het stukken bevat heeft over de poging van de stadspastors van Gent om de briefjes in eigen huis te produceren. Voor ons beeld van de distributie is het voldoende vast te stellen dat de zaak van de christelijke lering collectief gesteund werd door een broederschap en dat in die broederschap het gebruik van maandbriefjes was voorgeschreven. Het moet daarbij zelfs om een schaal gegaan zijn die het aantrekkelijk maakte om zelf eigen Gentse suffragia te laten drukken.⁴⁸ Hierbij past dat de Antwerpse maandbriefjes ook in het bisdom geaccepteerd zijn, gelet op de aflat van de bisschop van Gent die in sommige bundels te vinden is op de briefjes van juni tot december 1708 en februari tot juli 1709.⁴⁹

Na de dossiers over de bisdommen Den Bosch en Gent is het eigenlijk vreemd dat er geen sporen zijn van contacten met het bisdom Roermond. Op 17 november 1708 heeft

44 Acta van het pastoorscollege d.d. 24 februari 1705, inv. nr. 254, fol. 26v.

45 J. Lauwerijs, 'Hoogstraten: instelling van het aartsbroederschap der christelijke leering' in *Tijdschrift voor geschiedenis en folklore*, 7 (1944), 71–72.

46 Archief Bisdom Den Bosch, DTB Bergeijk 3.3 (broederschap van de christelijke lering én de rozenkrans) en DTB Zeelst (fol. 30v–35r). Rijksarchief Den Bosch, DTB Valkenswaard 5.

47 Antwerpen: Rijksarchief, Kerkelijke Archieven, III, St. Andrieskerk te Balen, inv.nr. 23: *Instellinge en regels van de alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringhe op-gerecht in alle de parochiale kercken van het district van Geel onder het bisdom van s'Hertoghen-bosch*. Antwerpen ('woonende inde corte Nieuw-straet/ inden witten Leeuw'): Weduwe van Petrus Jacobs, 1709. 30 blz.

Ill. 27 Titelblad van het broederschapsboekje uit het dekenaat Geel.
Bron: RA Antwerpen, Kerkelijk archief Balen, inv. nr. 23.

immers ook daar de bisschop, naar het voorbeeld van zijn Roermondse voorganger en nadien Antwerpse collega, een aartsbroederschap van de christelijke lering opgericht.⁵⁰ Deze actie kennen we inmiddels via het broederschapsboekje uit de parochies van de kruisheren te St.-Agatha en de kapucijnen te Grave. De regels zijn voor deze in de Republiek gelegen plaatsen wat aangepast, maar ook hier staat de uitdeling van de maandbriefjes op de eerste plaats.⁵¹

Kortom, in Antwerpen moet vanaf 1709 in ieder geval rekening gehouden zijn met extra vraag vanuit Hoogstraten en de bisdommen Den Bosch, Gent en Roermond. En wat minstens zo belangrijk is: het werkingsgebied van de maandbriefjes blijkt veel groter te zijn geweest dan Antwerpen binnen de muren. Tegen deze achtergrond is het zinvol nog eens te kijken naar de informatie over de kandidatuur van Robijns voor de rol van drukker van de maandbriefjes. Dat hij het privilege van 1711 had gevraagd suggereert profijt of in ieder geval profijtverwachting. Zo bevestigt zijn aanvraag het succes van de eerste serie maandbriefjes en het commercieel belang van de uitgave ervan.

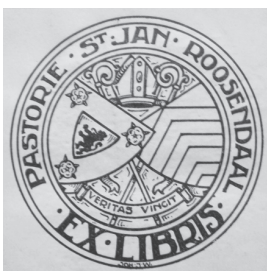
Als we het begrip distributie verruimen en ook kijken naar de feitelijke verspreiding van de gebonden maandbriefjes, dan leert de lijst van geregistreerde exemplaren aan het slot van aflevering 1 dat de Antwerpse suffragia te vinden zijn in heel de Nederlanden en dat ze bewaard zijn in zowel rooms-katholieke als oud-katholieke collecties en zowel in bibliotheken die gevormd zijn door seculieren als door regulieren. Dit beeld kan nog worden verfijnd door het aan te vullen met provenancegegevens. Lang niet alle reeksen en losse bundels zijn ervan voorzien, en als ze ervan zijn voorzien is hun informatieve waarde soms minimaal, maar toch.

In totaal zijn 32 herkomstgegevens bruikbaar om de ingebonden maandbriefjes aan een plaats te koppelen. Daarvan bevinden er zich 15 op het grondgebied van het huidige België, 15 binnen de grenzen van het huidige Nederland en 2 daarbuiten. De Belgische namen bevestigen de aanwezigheid van de maandbriefjes in de bisdommen Antwerpen en Gent

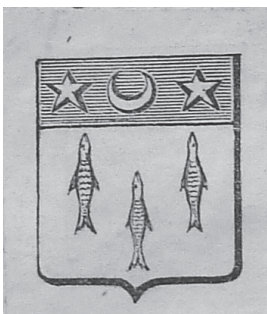
48 Zie bijlage 2 van Clemens, 'De Antwerpse suffragiën' (aflevering 1) onder nr. 13 en 14j voor de specifiek Gentse *Verbreydinghe der christelycke leeringhe*, dl.1 en 2; de regel over de maandbriefjes is te vinden in de 'voor-reden' op dl.1, (v).
49 De Gentse aflaten zijn te vinden in Antwrg 3093 H 3a (voor 1708) en Antwrg 3072B3bis en Gentsem M 142A2 (voor 1709).

50 C.R. Hermans in zijn *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis*, 's-Hertogenbosch 1858, III, 418.

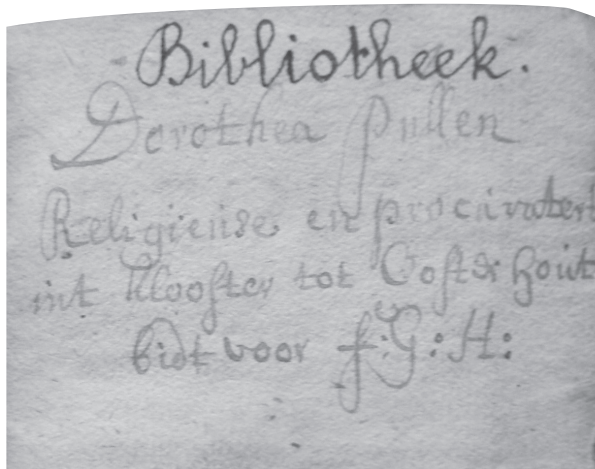
51 Zie de 'korte voor-reden aen alle broeders en susters in den Heere' in *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringe, opgeregte in de kerck der eerw. P.P. Kruys-Broeders van St. Agatha* (Z.pl., 1709), 4.

28a Ex libris van de St-Janparochie te Roosendaal
Bron: Tongerlo 222 G 21/1

III. 28 Provenances van enkele suffragiabundels.

28c Aantekening van Dorothea Pullen, norbertines van St.-Catharinadal te Oosterhout
Bron: Tongerlo 223 I 26

28b Wapen van de familie Saint-Sardos de Mondenard
Bron: A'damub OTM OK 62-3556

buiten de bisschopssteden (resp. Balen, Lier, Wechelderzande, Heule en Oudenaarde).⁵² Belangrijker is echter dat ze ook wijzen op circulatie in het aartsbisdom Mechelen (Berthem,⁵³ Brussel, Heverlee, Leuven en Mechelen)⁵⁴ en de bisdommen Brugge (Brugge, Izegem, Rumbeke) en Ieper (Poperinge).⁵⁵ Ze zijn zelfs vanuit Brussel meegenomen naar Walhorn, een plaatsje tussen Eupen en Aken.⁵⁶ De Nederlandse namen hebben overwegend betrekking op het territorium van de bisdommen Antwerpen (Oosterhout, Oud Gastel,

52 Zie resp. Antwerc F 15641 1e ex (Balen en Wechelderzande), Leuvub GBIB 248.1 (Lier) en Antwrc 3093H03β (Heule), Antwrc 3093H06γ (Oudenaarde).

53 Antwrc 3093H1β, 3093H4ζ, 3093H5α, 3093H6α, 3093H7α, 3093H8α, 3093H9α, 3093H10α, 3093H11α (=complete reeks).

54 Zie R'daalCLEMENS ex. vdDaele (Brussel), Tilbub TFH-A 4022/1 (Heverlee) en BruskB 7A47326, Antwrc 3093H4ε, Antwrc 3093H5ζ, TegelenABDIJ 354 (Leuven), Leuvub CB BRES RZ 12075, Leuvub GBIB 3107A25-33 (Mechelen). De herleiding van BruskB 7A47326 tot Leuven gaat uit van de veronderstelling dat de aankoop gedaan moet zijn in Leuven, waar de uit Kevelaer afkomstige vroegere eigenaar in 1740 het noviciaat van de Oratorium gedaan heeft voor hij weer naar Kevelaer terugkeerde. Zie voor de bron noot 60.

55 Zie voor Brugge: Adamvu 1-7 (Brugge), Middelbzb 1067B16 (Izegem (en Bergen)), Antwrc 3093H1γ

(Rumbeke) en Ieper: Antwrc 3093H7γ (Poperinge).

56 Zie R'daalCLEMENS ex.vdDaele (dl. 4 en 8).

57 Zie Tongerlo 223I26 (Oosterhout), Utrub Megen 21/482 (Oss), Gentub TH 4509 (Oud-Gastel), Antwrc 3093H1ε, 3093H4η, 3093H5β, Antwrc 3093H11β, Tongerlo 222G21 (Roosendaal), Antwrc 3093H4γ (Wouw).

58 Zie Utrub Alv 88/292 (Helden), Utrub Alv 70/17-18 (Helden en Lottum), St.-Agatha K 19-24 (St.-Agatha), Antwholthof (Velp) en Utrub Megen 21/481 (Venlo).

59 Het gaat om het Van Soest/Van Welbergen-impresum in editienr. 141.

60 De koppeling aan Kevelaer (en Leuven) is gebaseerd op twee persoonsnamen in BruskB 7A47326 die herleid zijn tot Kevelaer op basis van de oratorienendatabank van Willem Frijhoff, aan wie ik dan ook dank verschuldigd ben voor deze informatie.

Roosendaal en Wouw),⁵⁷ Den Bosch (Asten, Nederwetten, Os en Tilburg) en Roermond (Helden, Lottum, St.-Agatha, Velp en Venlo).⁵⁸ Op basis van hun bijzondere titelblad zijn verder twee exemplaren tot Amsterdam herleid.⁵⁹ Van de twee buitenlandse plaatsen hoorde Kevelaar destijds nog tot het bisdom Roermond.⁶⁰ De andere plaats, Castelsarrasin bij Toulouse, is zo uitzonderlijk dat deze herkomst buiten beschouwing is gelaten, te meer omdat er nog een Nederlands antiquariaat zit tussen de huidige en de oorspronkelijke bewaarplaats.⁶¹

Met al deze gegevens op een rij, valt het op dat het gebied van de oude Utrechtse kerkprovincie slecht vertegenwoordigd is. Mag daaruit worden afgeleid dat de Antwerpse maandbriefjes er niet echt in geslaagd zijn ingang te vinden in dit deel van de Nederlanden? Het zou kunnen, maar alleen al de herkomst van de Antwerpse suffragia in de Utrechtse universiteitsbibliotheek valt slechts te begrijpen tegen de achtergrond van een zekere spreiding, ook in het noordelijk deel van de Nederlanden.⁶² Bovendien kan inmiddels aan de bibliothekenlijst ook de bibliotheek worden toegevoegd van de oud-katholieke parochie in Den Haag.⁶³

De herkomst- en gebruiksgegevens lenen zich ook voor een chronologische analyse. Opvallend is dat het aantal dateerbare herkomstgegevens uit de tijd vóór 1740 klein is.⁶⁴ Daarentegen zijn er uit de twee jaar na de voltooiing van de hele reeks relatief veel exemplaren voorzien van een jaartal.⁶⁵ Daarna zijn er nog dateringen uit de jaren tot het einde van de achttiende eeuw.⁶⁶ Deze lijn kan worden doorgetrokken in de negentiende eeuw, met dien verstande dat er provenances zijn tot het jaar 1858.⁶⁷ Ten opzichte van de bekende uitgavejaren 1703–1739 is dit een enorme verlenging van tijd waarin de maandbriefjes ook daadwerkelijk gebruikt kunnen zijn.

De ‘consumptie’ van de suffragia

De informatie over de verspreiding van de maandbriefjes vraagt ook om een uitweiding over de ‘consumptie’ ervan. Deze was niet onverdeeld positief, omdat de maandbriefjes betrokken zijn geraakt in de verbitterde strijd tussen jansenisten en anti-jansenisten en de concurrentieslag tussen de seculiere clerus en de leden van (sommige) orden. In de eerste

61 De herleiding tot Castelsarrasin is gebaseerd op het ingeplakte wapen van de familie Saint-Sardos de Mondenard in A'damvva OTM 62-3556). Het bandje is in Amsterdam op 13 september 1907 ingeboekt en was toen afkomstig van het antiquariaat van J.W. van Leeuwen. Voor deze informatie ben ik dank verschuldigd aan het Centraal Bureau voor Genealogie, Luc Duerloo, Willem Frijhoff en Adriaan Plak.

62 De Utrechtse exemplaren komen uit twee oud-katholieke bibliotheken (Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek en de Bibliotheek van het Oud-Katholiek Seminarie), twee rooms-katholieke seminariebibliotheken (Rijnsburg (theologicum aartsbisdom Utrecht) en Alverna (theologicum OFM) en een OFM-kloosterbibliotheek (Megen). R'daalCLEMENS SemApeldoorn is bovendien afkomstig uit het voormalig kleinseminarie van het aartsbisdom Utrecht.

63 Bibliotheek van de oud-katholieke parochie van HH. Jacobus en Augustinus in Den Haag.

64 Het gaat om AntweHC F 94799 1ste ex., R'daalCLEMENS ex. Cleydael, St.-Agatha K 19, Tongerlo 223 l 26 (allen van ca. 1709), Tilbub THF-A 4022/1 (1733) en Gentub TH 4509 (vanaf 1737).

65 Het gaat om Nijmub TBl 231d103/2 en Utrub COKB 315J17 (met Van Welbergen-titelblad van ca. 1740), AntwRG 3096H4β, BruggeSEM A27.409/6 en R'daalCLEMENS ex. vdDaele (1741).

66 R'daalCLEMENS ApeldSem bd 6 (1959), AntwRG 3093H1γ (1760), TegelenABDIJ 354 (1767), AntwRG 3093H1γ (1772), Gentub TH 4505 (1773), AntweHC F 15641 1ste ex. bd. 3 en 8 (1782–1783), BrusKB 7A47326 (na 1787) en LeeuwTRESOAR RK 190 en Nijmub 345C135 (1789).

67 Het betreft de volgende exemplaren: Leuvub GBIB 3107A25-33 (1808), AntweHC F 94799 2de ex. (1812).

nieuwsjaarsgift na de start van de catechetische maandbriefjes wordt door een jezuïet uit het Antwerpse aan de eigen achterban heel duidelijk gemaakt dat *suffragia* door de jezuïeten geïntroduceerd zijn en dat het maandelijks gebruik ervan sinds lang ‘een van de principaelste’ geestelijke oefeningen van sodaliteiten van de *societas Jesu* zijn.⁶⁸ Naar eigen zeggen heeft de auteur in 1704 zijn thema gekozen, opdat deze loffelijke gewoonte niet zou verslappen. In werkelijkheid kan de keuze ervan op dat moment nauwelijks toeval zijn. Het zou eerder moeten verbazen als de precieze definitie van het begrip *suffragium* geen reactie is geweest op het gebruiken en aanpassen van de *suffragium*-formule door de stadspastors.

Verbazing is echter geen grond voor harde conclusies en, het moet worden gezegd, in de *Acta* van de stadspastors staat in deze jaren niets over tegenwerking van de kant van de jezuïeten. Er is alleen dat nare *modo jesuitarum* in de affaire uit 1711 rond het privilege van Robijns, maar dat hoeft niet per se meer te zijn dan een gangbare, niet persoonlijk bedoelde manier van zeggen. Over privileges gesproken, eerder hebben we al gezien dat toen daar in 1705 voor het eerst een probleem over was, de pastors het vragen van een privilege hebben afgewezen. De motivering daarvoor is toen niet vermeld, maar nu de receptie van de maandbriefjes aan de orde is, kan niet verzwegen worden dat de pastors destijds het vragen van een privilege *inconveniens* vonden *ob periculum et rationes alias*, dus vanwege het gevaar en andere redenen. Een dergelijke formulering geeft te denken.

Gelet op de benauwdheid die eruit spreekt, blijft het eigenlijk heel lang stil. Pas diep in het jaar 1717 wordt duidelijk dat er wel degelijk flinke spanningen bestonden en komen ze ook naar buiten. De uitvaardiging van *Unigenitus* op 8 september 1713 zal hier niet vreemd aan zijn geweest, aangezien deze bul door 101 stellingen te veroordelen een nieuwe grens had getrokken tussen katholieke rechtzinnigheid in leer en leven aan de ene kant en ketterij en niet-(langer)-katholiek geachte praktijken aan de andere kant. Met dit document in de hand konden de anti-jansenisten naar buiten treden. Dit is de verstaanshorizon van de aantekening in de *Acta* van de bijeenkomst van het pastorscollege op 4 oktober 1717, dat ‘onze *suffragia*’ in een collatie in de jezuïetenkerk bekritiseerd zijn. Er zou zijn gezegd dat ze in het bisdom Luik verboden zijn en dat ze onder verdenking van jansenisme staan. De pastors reageerden als ouders wier kind een uitbrander heeft gehad van een buurman, overigens niet zonder de plebaan eerst te laten uitzoeken wat er precies gezegd was. Pas daarna zouden ze uit naam van allen een klacht indienen bij de bisschop.⁶⁹ Dat gebeurt op 15 november alsnog, als uit twee letterlijk overgenomen schriftelijke getuigenverklaringen gebleken is dat de *suffragia* zijn voorgesteld als waardeloze papiertjes die men al acht of negen jaar iedereen maar in de hand stopt. De pater die de collatie leidde had er naar eigen zeggen maar een paar van gelezen, maar dat was voldoende voor hem om te kunnen zeggen: ‘gij moegtse sekerlijck voor suspecqt houden en om niet voordr te seggen sij sijn gedomt int bisdom van Luijk.’ De predikant was bang ‘dat se (de maandbriefjes) van een janseniste kant komen.’⁷⁰

68 Kort onderwys aengaende de *suffragien*, die door een loffelijke ghewoonte inde Sodaliteyten der Societeyt Jesus alle maenden worden uytgehedeelt. Op-ghedraeghen voor een nieuw-jaer. Aen de Sodaliteyt der ghetrouwde onder den titel vande Boodtschap vande alderheyghste maghet Maria, in 't Professie-huys der Societeyt Jesu. Antwerpen 1704 (AntwHC F 76316).

69 Inv.nr. 254, fol. 59v.

70 Inv.nr. 254, fol. 60r.

71 C. de Clercq, *Het bisdom Antwerpen 1559–1962*, Antwerpen 1962, 29–30.

72 Inv.nr. 254, fol. 60r. Het besluit van de bisschop volgt in de *Acta* onmiddellijk op de aantekening dat de getuigenverklaringen aan hem zijn overgedragen.

De bisschop tot wie de stadspastors zich wendden was de Rijnlander Petrus Josephus de Francken-Sierstorp. Hij was in functie vanaf 14 december 1711 en had in 1714 de bul *Unigenitus* ondertekend.⁷¹ De beschuldiging van jansenisme en het beweerde verbod van zijn Luikse collega hadden hem dan ook zo maar partij kunnen laten kiezen tegen het troetelkind van de pastors. Maar geconfronteerd met de affaire riep hij de betrokken pater bij zich en vermaande hem zich bij concrete klachten over de inhoud van de maandbriefjes direct tot hem te wenden. In ieder geval diende publieke discussie vermeden te worden.⁷² Duidelijk is dat de bisschop de rust wilde bewaren. Hij ging echter verder. Op 15 december 1717 honoreerde hij het verzoek van de stadspastors om een extra aflaat voor iedereen die de maandbriefjes las en bad voor de zaak van de christelijke lering.⁷³ Daarmee sprak hij zich in feite uit ten gunste van de omstreden maandbriefjes. De pastors van hun kant wisten deze geste op zijn waarde te schatten en besloten de aflaat meteen te publiceren ten behoeve van de preek op de eerste zondag in het nieuwe jaar, dat wil zeggen op de eerstvolgende dag waarop in alle parochiekerken de broederschap bijeen zou komen. Ze zijn er zelfs in geslaagd om de aflaat al te vermelden op het maandbriefje dat op die eerste zondag is uitgedeeld. Uit de *Acta* van 15 december blijkt overigens dat de pastors en de bisschop zich gezamenlijk interesseerden voor de zaak van de catechese en dat de bisschop de pastors gevraagd had te komen met concrete plannen voor de organisatie van geloofs-onderwijs aan armen en bedelaars en dat de bisschop bereid was daartoe van zijn kant 1000 florijnen per jaar beschikbaar te stellen.⁷⁴

Het is tekenend voor de gepolariseerde verhoudingen binnen de toenmalige kerk in de Nederlanden, dat de grote brand die op 18 juli 1718 de kerk van de jezuïeten in Antwerpen teisterde, in 'jansenistische' kringen een bron van leedvermaak was. Juist in de kerk waarin de relieken van de heilige Donatus, dé patroonheilige bij onweer, vereerd werden, was blikseminslag de oorzaak van de brand geweest!⁷⁵ Tegen deze achtergrond moet de notitie van 27 juli 1718 geplaatst worden dat een jezuïet op de eerstvolgende zondag in de vergadering van de *sodalitas* gezegd zou hebben dat meer dan over de brand van de kerk getreurd zou moeten worden over de priester die gezegd zou hebben dat het te wensen ware dat het hele klooster in vlammen was opgegaan! Op hun bijeenkomst van 27 juli toonden de pastors zich verbolgen over deze in hun ogen onterechte beschuldiging en eisten via de bisschop dat ze hard gemaakt zou worden of ingetrokken. Op 5 september stelden ze tevreden vast dat ze was ingetrokken. Niet meer dan een storm in een glas water, zou je kunnen zeggen, maar dan wel een storm die typerend is voor de sfeer waarin de partijen samenleefden.

De laatste botsing waarvan de *Acta* melding maken dateert van tien jaar later. Het is dan de tijd waarin de anti-jansenisten het verzet gebroken lijken te hebben en korte metten maken met hun opposenten. In Mechelen slaagt aartsbisschop Thomas d'Alsace et de Boussu er eindelijk in zich te ontdoen van Willem (of Guilielmus) van Roost.⁷⁶ Deze kanunnik en plebaan van de Romboutskathedraal, die door zijn tegenstanders werd afgeschilderd

73 Inv.nr. 254, fol. 60v.

74 Inv.nr. 254, fol. 60v.

75 Zie H. van Goethem (red.), *Antwerpen en de jezuïeten 1562–2002*, Antwerpen 2002, 49 voor een afbeelding van het briefje dat in de 18de eeuw in Antwerpen circuleerde met de tekst: 'H.DONATUS MARTELAER, bidt voor ons, op dat wij bevrijdt zijn van donder, blixem

en onweder, door onsen Heer Iesus Christus. Amen. Dit briefken heeft aen de H.reliquie geraeckt in de kerck der Professie-huijs der P.P.iesuiten tot Antwerpen.'

76 H. Coninckx, 'Roost, Guillaume van' in *Biographie Nationale*, 20 (1908–1910), 78–83.

als de ‘tambour des jansénistes ou quesnellistes’, was een verklaarde tegenstander van *Unigenitus* en had zich tien jaar lang staande weten te houden in een slepende en slopende juridische strijd. Op 20 augustus 1728 had d’Alsace hem echter geëxcommuniceerd. Dat moet ook in Antwerpen stof hebben doen opwaaien. Van Roost had er gewerkt en van zijn elf in 1728 veroordeelde boeken hadden de meeste een Antwerpse uitgever en goedkeuring. Directe banden van Van Roost met de maandbriefjes zijn eerder al ter sprake gebracht en bleken niet te funderen.⁷⁷ Toch is het interessant dat Van Roost als jonge docent aan het Drievuldigheidscollege Le Merchier onder zijn gehoor gehad moet hebben⁷⁸ en in Antwerpen werkzaam was toen de eerste maandbriefjes begonnen te verschijnen.

Deze lange inleiding beoogt reliëf te geven aan het feit dat in de *Acta* van 4 september 1728 genoteerd staat, dat volgens een publiek gerucht de aartsbisschop van Mechelen de maandbriefjes verboden zou hebben. De pastoors besluiten daarop eenstemmig de kwestie stil te houden, totdat ze via de bisschop zouden hebben uitgezocht, op welke grond het gerucht steunde. Tegelijkertijd zouden ze hem informeren, opdat er niet een dergelijk verbod zou komen. Er is geen vervolgaantekening, zodat het gissen is naar wat er precies aan de hand was en naar de reactie van de bisschop. Helemaal gerust kunnen de pastoors echter niet geweest zijn. Hun eerste reactie was niet voor niets veel meer ingehouden dan in 1718. Toen was er nog de hun welgezinde bisschop Francken Sierstorpff, maar deze was op 21 oktober 1727 overleden en zijn opvolger, Antonius d’Espinosa, was nog maar net een blauwe maandag in functie en bovendien een anti-jansenist.⁷⁹ Wat de uitkomst van het contact met de bisschop ook geweest is, zeker is dat de maandbriefjes zijn blijven verschijnen. Dat kan alleen als de aantijgingen van jansenisme onvoldoende hard konden worden gemaakt.

Op grond van wat bekend is over de distributie weten we dat de schermutselingen rond de maandbriefjes niet hebben kunnen verhinderen dat ze gebruikt werden en dat ze lang in gebruik zijn gebleven. De vraag die nog beantwoord moet worden betreft de gebruikswijze. Wie er wat mee gedaan heeft, kan nauwelijks meer worden nagegaan. Toch zijn er op zijn minst enkele aanwijzingen met betrekking tot de ‘consumptie’. Om te beginnen is het niet erg aannemelijk dat maandbriefjes gefunctioneerd hebben als beloning aan kinderen voor het leren van de catechismus.⁸⁰ Ze waren niet voor kinderen bestemd, zoals overigens ook de Antwerpse priester en historicus Philippen schijnt te denken.⁸¹ Het beoogde publiek bestond uit volwassenen, mannen en vrouwen. Die laatste groep werd ook bereikt. Onder de bundels met provenancegegevens overheersen weliswaar de namen van mannen, maar vrouwen ontbreken niet en het is opmerkelijk dat juist enkele van de oudste bundels in handen van vrouwen zijn geweest.⁸²

77 Zie Clemens, ‘De Antwerpse suffragiën’ (aflevering 1), 115, noot 28.

78 J. Wils, E.-H.-J. Reusens, A. Schillings, *Matricule de l’Université de Louvain*, 10 dln. in 17 bdn., Brussel 1903–1967, dl. 7.1, p. 76, nr. 155.

79 De Clercq, *Het bisdom Antwerpen*, 30.

80 Piot, *Fondations de bourses*, 735.

81 Philippen, ‘Vijf Antwerpsche miniaturen’, 19.

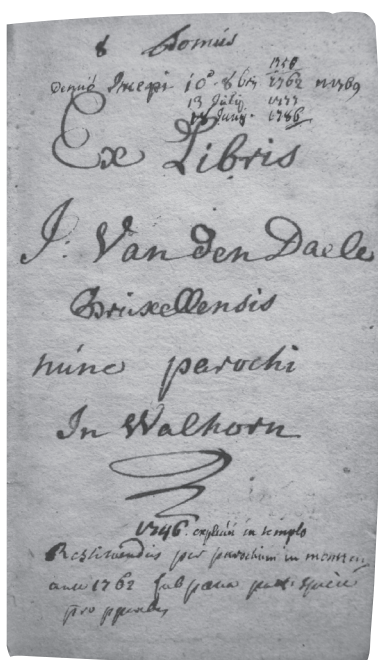
82 R’daalCLEMENS ex. Cleydael (carmelitessen, 1709); Tongerlo 223126 (norbertines van St.- Catharinadal te Oosterhout; aangeschaft ca. 1709?); AntwEHC F 94799

1ste ex. (Zuster Françoise Schrijnemaekers, datering op basis van het type handschrift).

83 Zie noot 53.

84 Zie de goedkeuring van J. van der Staack van 5 december 1739 achterin deel 9.

85 Adamvu 1-7 (Helias D’Huddeghem sj; F. Vincent [?] disc. carm.); AntwEHC F 15641 1ste ex. (dl. 3 en 8: Sebastianus Andreas Geboers ex. Balen vice-pastor in Wechel ter Zande); AntwEHC F 15641bis/1-2 (dl. 1: eerwaarde heer Dolree); AntwHOLTHOF (F. Honorius Ravenstenius OFMcap); AntwRG 3093Hory (L.A.? Cay-

Ill. 29 Ex libris van J. vanden Daele met aantekeningen over zijn gebruik van de bundel.
Bron: R'daalCLEMENS, los deeltje 8.

De Antwerpse suffragia hadden mede tot doel de leden van de broederschap, door voor elkaar te bidden, te brengen tot solidariteit en ze door zelfstudie stap voor stap tot meer kennis van de geloofsleer te brengen. De solidariseringsfunctie zal verdwenen zijn toen de losse maandbriefjes eenmaal waren ingebonden of meteen al in boekvorm werden uitgebracht. De zelfstudiefunctie lijken ze echter in de gebonden vorm lang te hebben behouden. Een paar voorbeelden kunnen dat bevestigen. Het best denkbare moment voor broeder Arnoldus Verbeek uit Kevelaer om de reeks aan te schaffen lijkt zijn noviciaatsjaar in het Oratorium in Leuven te zijn geweest.⁸³ Het 'in gebruik geven' van de maandbriefjes aan de Zusters van Liefde te Bertem zal ook vorming tot doel hebben gehad.

Eenmaal ingebonden werden de Antwerpse suffragia door de censor van de hele reeks mede aanbevolen, omdat men er 'voor de predicanen de stoffe voor hun sermooen, en een maniere om catechismus te doen' in kon vinden.⁸⁴ De vele provenances die van priesters afkomstig zijn, tonen aan dat de maandbriefjes in boekvorm

dienst gedaan hebben in het pastoraat.⁸⁵ Hoe dat concreet in zijn werk kan zijn gegaan, laat zich illustreren aan de hand van twee losse bandjes, afkomstig van J. vanden Daele, een priester uit Brussel die rond 1746 pastoor moet zijn geworden in het eerder al genoemde Walhorn. Hij noteerde in band 4 dat hij op 16 april 1741 en 16 april 1748 begonnen is uitleg te geven 'in de tempel' en dat hij zijn uitleg opnieuw gegeven heeft van 2 juni 1782 tot 27 juli 1783. De stof van 48 maanden werd door hem blijkbaar behandeld op 60 zondagen. Daartoe heeft hij in de tekst strepen gezet, de marge voorzien van aanwijshandjes, verwijzingen, steunwoorden en nummeringen en nog ergens een strookje papier van een brief aan een neef ingestoken als bladwijzer. In deel 8 is hij op dezelfde manier te werk gegaan, met dit verschil dat de gebruiksfrequentie hoger is.⁸⁶

tan); Antwrg 3093H4β (Utitur F. Jacobus Lud. Everard); Antwrg 3093H1ε, 3093H4η, 3093H5β, Antwrg 3093H11β, Tongerlo 222G21 (parochie St.-Jan Roosendaal); Bruskv 7A47326 (J. van den Meren, Orat. prov); Gentub TH 4509 (Ad usum fratris Gerardi Hofmans, Vic. In Gastel); Heeswijk 2539 ins 1-9 (Ex libris J.M. Beckers Tilburgensis); Leuvub CB BEXT 5A23126 (Jos Luyckx priester); Leuvub GBIB 248.1 (M. Leemans, vice plebani Theuensis); R'daalCLEMENS (J. vanden Daele); Tilbub TFH-A 4022/1-5 (Ex libris Joannis Cappel, past. in (...) Heverlé. Nunc sum ex libris Wilhelmus

van Asten pastoris in Asten. Alleen in dl. 2 later vervangen door: Nunc sum ex libris Wilhelmus van Asten pastoris in Nederwetten.); Utrub Alv 70/17-18 (Joannes Franciscus Gommans [Rectoris Sacelli Sept. Dol. BMV]; ex libris Fr. Lichtevelt, vic in Lottum); Utrub Megen 21/481 (J. Raedt, Venlo).

⁸⁶ R'daalCLEMENS ex. vdDaele, dl. 4 en 8. Op de laatste bladzijde van dl. 4, geplakt tegen het achterplat, zit nog tekst van J. vanden Daele, Pastor in Walhorn, eerst 'incepti 16 aprilis 1748', dan een gebed in het Duits met namen van overledenen en data uit jaren 1740 en 1780.

De suffragia vanaf 1740 tot het einde van de achttiende eeuw

De uitgavegeschiedenis van de Antwerpse suffragia tot 1740 wordt gekenmerkt door ambivalentie. Aan de ene kant is er de verrassing dat er vooral van de eerste series veel meer drukken zijn geweest dan vooraf ook maar vermoed kon worden. Aan de andere kant blijkt de reeks als geheel gedurende lange tijd te zijn samengesteld uit voorraad en is vooral bij de latere series duidelijk dat het materiaal allemaal afkomstig moet zijn van dezelfde druk. Met deze merkwaardige dubbelheid houdt de uitgavegeschiedenis echter niet op.

Dat bleek tijdens het onderzoek voor het eerst toen het convoluut Antwrg 3093H12 ter hand werd genomen. In deze bundel zitten op het eerste gezicht de maandbriefjes van augustus 1703 tot maart 1709,⁸⁷ maar in werkelijkheid gaat het om de maanden september 1773 tot maart 1779. Bovendien zitten er briefjes in van augustus tot oktober 1745, maart en april 1746 en januari 1769 tot en met augustus 1773, met tussen het briefje van oktober 1745 en maart 1746 ook nog een briefje van november 1709. Ineens werd duidelijk dat er in de achttiende eeuw na de eerste reeks van 1703–1739 nog een tweede en een derde reeks maandbriefjes moeten zijn uitgegeven.

Dat inzicht is nadien bevestigd door nieuwe vondsten, die stuk voor stuk bijzonder mogen heten omdat de briefjes van de tweede en derde reeks heel slecht bewaard zijn en omdat ze door het ontbreken van een eigen titelblad via de gewone weg van bibliotheek-catalogi vrijwel niet te vinden zijn. Van de tweede reeks werd mij een los briefje aangereikt uit de prentenverzameling van het Oud-Katholiek Museum.⁸⁸ In een bundel in de bibliotheek van de abdij van Tongerlo viel mijn oog bij het doorbladeren toevallig op een briefje uit de tweede reeks in een bundel die verder uitsluitend suffragia van de eerste reeks bevat.⁸⁹ Verder leverde een convoluut dat voor een ander onderzoek geraadpleegd werd, nog eens veertien ‘losse’ briefjes op, waarvan er vier tot de tweede reeks behoorden.⁹⁰ Als klap op de vuurpijl was er tot slot nog de gelukkige vondst in een Antwerps antiquariaat van twee bundels met briefjes van de zeldzame derde reeks. Een ervan bevatte de maandbriefjes van september 1773 tot en met december 1782. De ander begon met het briefje van mei 1780, liet daarna een gat vallen en bevatte feitelijk maandbriefjes van februari 1785 tot oktober 1792.⁹¹

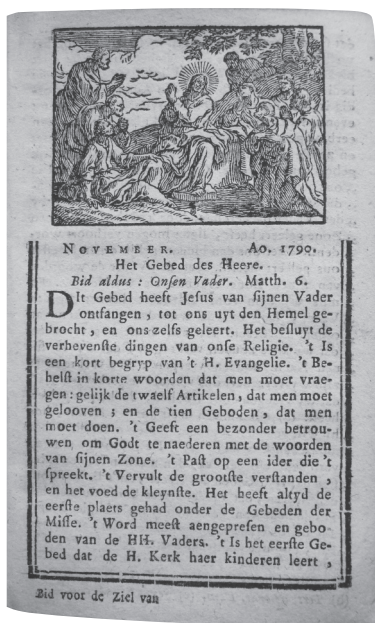
Het zal duidelijk zijn dat deze vondsten de uitgavegeschiedenis aanzienlijk verlengen. Ze roepen echter ook allerlei vragen op. De pastoors zijn als erfgenamen van de Le Merchiers in het bezit van de houtblokjes gekomen. Zij hadden dus de mogelijkheid om de hele reeks opnieuw uit te geven, maar zaten zij hier ook echt achter of hadden ze de blokjes verkocht en waren de tweede en derde reeks het werk van een ‘gewone’ drukker/uitgever? Dat zou zo maar kunnen, aangezien een van de twee eigen bundels met maandbriefjes van

Onderaan de bladzijde staat naam van pastoor en de datum 20 juli 1783. Voorin dl. 8 staat het deelnummer en daaronder de tekst: ‘Ex libris J. vanden Daele, Bruxellensis, nunc parochi in Walhorn 1746’ en in het Latijn de aantekening dat het gebruik in de kerk is begonnen in 1758, 1762, 1769, 1777 en 1786. Achterin staat nog: ‘Vide de ordonnansie over de herbergen, danssen, bruyloften, uytvaerden heden 20 april 1778 gepubliceert als wanneer [ik] dit deel op ‘t sesde gebodt precies geeijndicht heb. J.vandenDaele pastor in Walhorn.’

⁸⁷ Het briefje van december 1708 is weggelaten, vermoedelijk om de klok weer gelijk te zetten na de start in september in plaats van augustus.

⁸⁸ Het gaat om OKM 1471 (dec. 1741). Evelyn Verheggen maakte mij erop attent, waarvoor dank. De OKM-verzameling bevindt zich in Museum Catharijneconvent te Utrecht.

⁸⁹ Tongerlo 222G21/2 met december 1745 tussen augustus en oktober 1709.

Ill. 30 Een maandbriefje van de derde serie met onderaan p. 1 de voorgedrukte regel maar niet ingevulde regel "Bid voor de ziel van".
Bron: R'daalCLEMENS, Bundel van de derde serie, 1780/1782-1792.

de derde reeks vooraf wordt gegaan door een broederschapsboekje met het impressum van Hieronymus Verdussen.⁹² Andere vragen zijn of de heruitgaven bewerkingen of letterlijke herdrukken zijn en voor welk publiek de nieuwe 'oude' maandbriefjes bestemd waren. Om antwoord op deze vragen te krijgen is opnieuw gezocht in de *Acta* van het pastoorscollege. De meeste gegevens zijn echter afkomstig uit wat er nog bewaard is gebleven van de archieven van de broederschap van de christelijke lering in de verschillende stadsparochies. Het gaat vooral om de rekeningboeken van de broederschap in St.-Andries en de Onze-Lieve-Vrouw.⁹³ Deze bronnen nodigen uit tot een grondige analyse van de schat aan gegevens die erin zit, maar hier is het gebruik ervan beperkt tot informatie die relevant is voor de uitgavegeschiedenis van de suffragia.

De *Acta* van de stadspastors bevatten geen rekening en verantwoording over de jaren 1739-1741 en voor de jaren 1742 tot en met 1746 is er alleen een aantekening van 9 oktober 1747 over een (positief) eindsaldo van 471 florijnen.⁹⁴ Dat is geen gering bedrag, maar het is niet duidelijk

of het hierbij om meer gaat dan het profijtelijk verkopen van de complete reeks van 1703 tot en met 1739. Er is geen besluit om de reeks opnieuw uit te geven en er is geen informatie over de organisatie van de uitgave.

Zekerheid wat dat betreft is wel te vinden in het rekeningboek van de broederschap in de St.-Andrieskerk.⁹⁵ Daarin staat zwart op wit dat op 12 januari van 1741 en 1742 en 19 maart 1743 aan de heer Laenen betaald is voor een jaar suffragiën en deze aantekeningen lopen door tot 4 januari 1771. Er zijn dus na 1739 suffragiën aangekocht en dat kunnen haast geen andere zijn dan die van de tweede serie, gelet op de naam van de leverancier. Laenen moet vervolgens tussen 4 januari en 8 mei 1771 overleden zijn, aangezien op 8 mei aan zijn erfgename wordt betaald. Het jaar daarop worden de suffragiën geleverd door 'Heer (Hieronymus) Verdussen'. In 1771-1772 lijkt dus een overgang gemaakt te zijn van

90 AntwRG 3118E14 bevat de briefjes van november 1750 (nr. 84) en januari, maart en september 1751 (resp. nr. 82, 80 en 74)

91 R'daalCLEMENS 1773-1782 en 1780/1785-1792.

92 Zie de lijst met uitgaven in Clemens, 'Antwerpse suffragiën' (aflevering 1), 140, onder nummer 17.

93 Archief van het kapittel van O.-L.-Vrouw in het Kathedraalarchief, D 1, register 222: rekeningboek van de broederschap der christelijke lering in de O.L.Vrouw (1769-1840); Rijksarchief Antwerpen, St. Andrieskerk,

inv.nr 380, rekeningboek van de broederschap der christelijke lering, 19 maart 1739-29 augustus 1814. Van de broederschap in de Jacobskerk, de Walburgkerk en de Joriskerk zijn geen rekeningboeken uit de 18de eeuw gevonden.

94 Inv.nr. 254, fol. 95v-103r: *Acta* d.d. 1739-1747.

95 Rijksarchief Antwerpen, St. Andrieskerk, inv.nr 380, rekeningboek van de broederschap der christelijke lering, 19 mrt 1739-29 aug. 1814.

exploitatie in eigen beheer met inschakeling van een anonieme drukker naar directe levering door een met naam bekende drukker/uitgever.⁹⁶ Uit de enige notitie in het tweede register met *Acta* van het pastoorscollege die gewijd is aan de suffragia, blijkt de vork echter net iets anders in de steel te zitten. Verdussen verschijnt daarin als iemand die rekening en verantwoording aflegt inzake de maandbriefjes.⁹⁷ De pastoors hebben dus het heft in eigen hand gehouden.

Deze constructie blijft behouden tot in de Franse tijd. Ten gevolge van de opheffing van alle broederschappen door het edict van 8 april 1786⁹⁸ is er wel een hapering in de levering van juli 1786 tot augustus 1787, maar de broederschap van de christelijke lering wist hieraan te ontsnappen en het werk te hervatten.⁹⁹ Ook het overlijden van Hieronymus Verdussen op 24 november 1794 levert geen onoverkomelijke problemen op. Zijn weduwe is gewoon verder gegaan waar haar man was gebleven. Dat lukt niet meer, althans niet zo snel meer, als kerk en staat onder het revolutionaire bestuur van de Fransen frontaal botsen. Na de rekening die op 20 augustus 1797 is afgesloten volgt in het rekeningboek van de broederschap in Sint-Andries de overbruggingsaantekening dat op 27 september 1797 alle kerken gesloten zijn en dat de broederschap vernietigd is geweest tot 6 februari 1803.

De geschiedenis van de productie en de distributie van de maandbriefjes in de periode na 1739 is nog niet helemaal verteld door de rol van Laenen en Verdussen aan het licht te brengen. Uit de rekeningboeken wordt niet duidelijk hoe Verdussen al in 1769 de volledige oude reeks kon aanbieden. Dat klemte te meer omdat hij daarbij ten dele gebruik heeft gemaakt van de voorraad eerder gedrukte vellen.¹⁰⁰ Was hij al vóór 1771 de drukker met wie Laenen samenwerkte? Om het allemaal nog iets gecompliceerder te maken, kan hier nog gemeld worden dat de broederschap van St.-Andries op 14 februari 1751 'aan den drucker [Andreas Paulus] Colpyn' vier gulden en tien stuivers betaald heeft voor honderd 'regels'. Uit het rekeningboek van de broederschap van de Onze-Lieve-Vrouwekerk is een soortgelijke betaling bekend aan Franciscus Ignatius Vinck, ditmaal in het boekjaar 1780–1781. Zijn dat herdrukken van de *Instellinge en regels*? En op wiens naam zijn die dan verschenen? En wat waren 'oude suffragiën' die Van Ierschot in 1775–1776 en 1781–1782 aan de broederschap van de Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft geleverd?

Tot de vragen rond de tweede en derde reeks behoort ook de kwestie of het om louter herdruk of bewerking gaat. Uit tekstvergelijking blijkt dat er hooguit spellingsverschillen zijn, wat wijst op ongewijzigde herdrukken. Toch is er verschil, met name tussen de eerste en de tweede reeks. De laatste is 33 maanden korter dan de eerste. Meteen in het begin moeten er twee briefjes geschrapt zijn, aangezien de reeksen perfect gelijk oplopen van december 1741 (juni 1705) tot september 1751 (juni 1716). Goede kanshebbers zijn de eerste twee maandbriefjes, omdat die een inleidend karakter hebben en niet tot de eigenlijke

96 In het rekeningboek van de broederschap in de Onze-Lieve-Vrouw (Archief van het kapittel van O.L.Vrouw in het Kathedraalarchief, D, register 222) wordt Verdussen pas in 1775 met naam genoemd; eerder staat er dit register, dat in 1769 begint, alleen 'boekdrukker'.

97 Inv.nr. 263, fol. 20: *Acta van het pastoorscollege* d.d. 2 december 1788.

98 P. Desmette, 'La suppression des confréries en Hainaut par Joseph II: autopsie d'un échec' in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 102 (2007), 446–480.

99 Zie R'daalCLEMENS 1780/1782–1792; het laatste briefje van (juni) 1786 sluit naadloos aan bij het eerst van (aug.) 1787. In het rekeningboek van de broederschap in de Onze-Lieve-Vrouw zijn de jaren 1785–1787 niet ingevuld.

100 Clemens, 'Antwerpse suffragiën' (aflevering 2), 66 en 82. In de tweede aflevering wordt de uitgave van de volledige reeks gedateerd tussen 1773 en 1776. Sindsdien is gebleken dat Verdussen de "Souffragien" in 9 dln. al in 1769 aanbood. Zie de catalogus achterin W. Nakatenus, *Hemels palm-hof met de groote getyden*

catechismus behoren. Na september 1751 valt er een gat tot januari 1769 (mei 1735) en is er opnieuw parallelle tot en met augustus 1773 (december 1739). De overige 31 weggelaten briefjes moeten dus komen uit de periode oktober 1751 (juli 1716) tot en met december 1768 (april 1735). Alleen als er nog suffragia uit dit tijdvak tevoorschijn komen, kan de betekenis van de weglating worden vastgesteld. Dat probleem doet zich niet voor bij de derde reeks, omdat daarvoor niet de tweede maar de eerste reeks als uitgangspunt is genomen.¹⁰¹

Tot slot moeten nog enkele woorden worden gewijd aan de 'consumptiezijde' van de uitgavegeschiedenis. De bronnen die afkomstig zijn van de broederschap in de Antwerpse stadsparochies wijzen op de 'consumptie' van de tweede en derde serie in broederschapsverband in de stad Antwerpen. Onduidelijk is of dat ook geldt voor de leden van de broederschappen van de christelijke lering elders, zoals in Hoogstraten, Geel en Sint-Agatha. En zo ja, hoever reikte dat gebruik in de ruimte en de tijd? Een van de uiterst zeldzame losse briefjes van de tweede serie zit nu, opmerkelijk genoeg, in een oud-katholieke verzameling in Nederland. Lokaal vervolgonderzoek kan wellicht nog helderheid brengen. Tijdens het onderzoek naar de Antwerpse suffragia is meer dan eens gebleken dat zaken soms pas te voorschijn komen als er uitdrukkelijk naar gevraagd en gezocht wordt! Dat geldt ook voor gegevens over de wijze van consumptie en de solidariseringsfunctie. In dit verband dient nog te worden gesignaleerd dat de laatste suffragia van de derde reeks onderaan pagina 1 voorzien zijn van de invulregel 'bid voor de ziel van'.¹⁰²

De suffragia in de negentiende eeuw

De botsing tussen kerk en staat heeft in alle parochies van de stad Antwerpen gezorgd voor een breuk in de geschiedenis van de broederschap van de christelijke lering. Die geschiedenis moet nog geschreven worden, maar er komt zeker in te staan dat het herstel kort na het concordaat van 1801 begonnen is en dat de broederschap zich al gauw weer volop manifesteerde. Het meest spectaculaire voorbeeld hiervan is ongetwijfeld de wederopstanding van de broederschap in de Joriskerk. In deze parochie had men van 3 tot en met 10 juli 1803 de kerk helemaal versierd met symbolische voorstellingen en jaarschriften en in deze ambiance was er zelfs op alle gewone dagen 's ochtends een gezongen mis en 's middags een preek plus lof. Op de zondagen waarmee de feestweek begon en eindigde stond er in de morgen een plechtige mis met groot muziek op de rol en in de middag een preek met een plechtige lof en Te Deum.¹⁰³

De vraag die dan meteen aan de orde komt is of de distributie van de suffragia ook weer hernomen is. In het zojuist aangehaalde programmaboekje van de feestelijkheden in de

(...), Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1769 [datering op basis van eerste jaartal in de tafel van wisselende feestdagen].

101 Alleen de pendants van december 1708 en december 1717 zijn weggelaten.

102 Zie R'daalCLEMENS 1780/1782-1792; het gaat om de briefjes van november 1790 t.e.m. oktober 1792, dus tot het einde van de betrokken bundel.

103 Antwerpen, Felixarchief, G. Asaert, Inventaris van kerkelijk en caritatieve instellingen, inv.nr. 1956: *Beschryvinge van het honderd-jaerig jubilé van het god-*

vrugtig broederschap der christelyke leeringe, op 3. julij, en de volgende dagen in de kerke van den H: Joseph ad\S: Theresiam, op den rogier, binnen Antwerpen; met een korte aenwyzinge der solemneele diensten, de welke met eene groote plegtigheyt aldaer zullen geschieden: waer by, tot meerdere voldoening van de Godvrugtige christene-catholyken, gevoegd is den breedvoerigen uytleg der zinnebeelden, jaer-schriften &c. Antwerpen ('op de Lombaerde-vest, by de Camme-stræet'): J.P. De Cort en zoon, 1803, 16 blz.

Joriskerk staat op de laatste bladzijde een uitnodiging om lid te worden van de broederschap en wordt op pagina 6 verwezen naar de *Instelling en regels*. Hiervan moeten dus exemplaren beschikbaar zijn geweest, maar waren er ook weer maandbriefjes? De weduwe van Hieronymus Verdussen was op 30 september 1800 overleden en kon ze dus niet meer leveren. Haar huis op de Grote Markt was echter overgenomen door J.H. Heyliger, die al vlakbij woonde en werkte in het pand dat eerder van Joannes van Soest was geweest.¹⁰⁴ Een passender voortzetting is nauwelijks denkbaar en, inderdaad, er is van Heyliger een prospectusachtig setje bewaard, met behalve de *Instelling en regels* ook de *Godvruchtige regels* en het maandbriefje van augustus 1703(!).¹⁰⁵ Probleem is dat er naast het modelbriefje niet één maandbriefje gevonden is uit de eerste drie decennia van de negentiende eeuw. Niettemin past de uitgave van een volledige reeks in de periode 1803–1839. De einddatum is bepaald door het vervolg.

Het eerste bewaarde negentiende-eeuwse maandbriefje is dat van augustus 1839. Het gaat daarbij om het eerste nummer van een nieuwe reeks. Op het eerste gezicht lijken de maandbriefjes nieuw, maar dat komt omdat ze verschenen zijn op een groter papierformaat, met een beter leesbare opmaak en meer tekstindeling dan de oude maandbriefjes hadden. Bij nader inzien blijken de prenten en de inhoud echter ongewijzigd, zij het dat allerlei verwijzingen naar kerkvaders zijn weggelaten. Mogelijk is al voor 1840 gekozen voor deze nieuwe gedaante, maar dat kan alleen vastgesteld worden nadat er briefjes van die serie zijn teruggevonden. Het formaat van 1840 is nadien aangehouden tot het einde van de eeuw.

Van de tweede reeks uit de negentiende eeuw staat het bestaan vast door losse en ingebonden maandbriefjes vanaf augustus 1839 tot en met november 1851. Daarna is er nog maar één briefje dat het aannemelijk maakt dat de tweede reeks in december 1874 gevorderd was tot wat in de eerste reeks het briefje van december 1734 is. Het had toen dus nog tot 1879 te gaan, terwijl bij een ongewijzigde herdruk en een ongestoorde distributie de tweede serie in december 1875 voltooid had moeten zijn. Voor de tijd daarna is er nog een briefje van februari 1898, hoewel De Clercq in *Het bisdom Antwerpen* de uitgave van de maandbriefjes 'slechts' laat doorlopen tot 1893.¹⁰⁶ De prent en de inhoud van het ene briefje van 1898 komen overeen met die van april 1720. Deze datering voert terug tot een eerste maandbriefje in 1881. Dat impliceert een gat tussen 1879 en 1881, tenzij de tweede reeks pas in 1880 is afgesloten en dus met een looptijd van veertig jaar nog onregelmatiger is dan hierboven is geopperd.

Met deze gegevens in het achterhoofd zijn de rekeningboeken van de broederschap in de verschillende parochies geraadpleegd. Deze actie bevestigt zonder meer het bestaan

104 J. Verhelst, 'De Antwerpse drukkerijen 1794–1914' in *De Gulden Passer*, 44 (1966), 104–105 en 198–199.

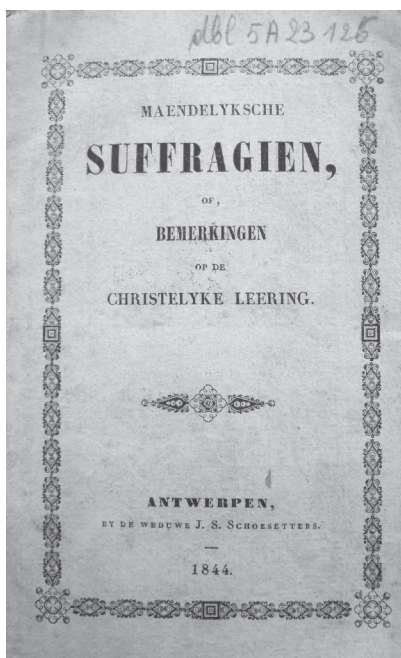
105 *Instelling en regels van het allerchristelykste aertsbroederschap der christelyke leeringe, opgerecht in de cathedraele en de vier andere parochiaele kerken der stad Antwerpen*. Antwerpen ('op de groote Merkt in de Pauw'): J.H. Heyliger, [1703], 11 blz.: Leuvus GBIB 3107A34 (compleet); AntweHC F 143804 [doos 816] (alleen het broederschapboekje).

106 De Clercq, *Het bisdom Antwerpen*, 28, geeft geen bron op, maar baseert zich vermoedelijk op F. Prims, *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en -kerk te Antwerpen (1304–1923)*, Antwerpen 1932, 259.

107 Archief van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in het Kathedraalarchief, D 1, register 222, rekeningen vanaf het boekjaar 1804–1805 met in dat jaar een afrekening voor 18 maanden suffragiën. Het rekeningboek uit St.-Andries vermeldt wel de aankoop van suffragiën maar bevat niet de naam van de leverancier. De levering begon in 1803.

108 Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*, 64, signaleert verschillende personen met de naam De Cort.

109 Rekeningboeken broederschap in de Jacobskerk, inv. nr. 89 (leveringen van 1816 t.e.m. 1828) en 92 (leveringen van 1828 t.e.m. 1839). De weduwe Schoeset-

Ill. 31 De omslag van drie jaargangen maandbriefjes uit de tweede serie van de 19de eeuw.
Bron: LeuvenUB CB BEXT ext. mag. 5A23126

Ill. 32 Het laatst bekende briefje in de lange reeks Antwerpse suffragia.
Bron: AntweHC in: B 256719:92

van de hypothetische eerste reeks. Uit het rekenboek van de broederschap in de Onze-Lieve-Vrouw blijkt dat aan De Cort, Heyliger en Schoesetters resp. in de jaren 1804–1807, 1807–1811 en 1814–1840 betaald is voor de levering van maandbriefjes.¹⁰⁷ De eerstgenoemde drukker is waarschijnlijk Joseph De Cort, die ook het programma drukte voor het eeuwfeest in de Joriskerk.¹⁰⁸ De tweede drukker hebben we al ontmoet in verband met zijn uitgave van het broederschapsboekje. Achter de korte naam van de derde drukker gaan J.S. Schoesetters (1749–1822) en zijn weduwe (1776–1843) en zoon J.B. Schoesetters (1804–1862?) schuil.¹⁰⁹ De firma van de Weduwe Schoesetters en zoon leverde vanaf augustus 1839 tot in 1863 ook de tweede reeks.¹¹⁰ In 1863 werd het bedrijf overgenomen door J.H. vander Wielen. Hij was de leverancier tot en met 1877.¹¹¹ Daarna moet M. Tieleman Lamot het vaandel hebben overgenomen voor de jaren 1878–1881. Hij zou de tweede serie kunnen hebben voltooid en is wellicht al begonnen aan de derde reeks.¹¹² Het kan ook zijn dat deze

ters leverde ook aan de broederschap van St.-Andries (RA Antwerpen, St.-Andries, inv.nr. 381: losse kwitanties uit de jaren 1830–1833) en O.-L.-Vrouw (in Kapittelarchief, inv.nr. 222: leveringen vanaf 1816 t.e.m. 1840). Zie voor de firma: Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*, 162–163.

110 Rekeningboeken broederschap in de Jacobskerk, inv. nr. 92 (leveringen vanaf 1839 t.e.m. 1856) en 93 (leveringen gevonden tot van 1858 t.e.m. 1863). Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*, 162–163, kende geen jonger drukwerk dan uit 1842; het drukken van de maandbriefjes loopt niettemin door tot 1863.

111 Rekeningboek broederschap in de Jacobskerk, inv.nr. 93 (leveringen van 1864 t.e.m. 1877). Zie ook Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*, 158 en 162, onder Saeyens; hij was werkzaam van 1858–1899; nam behalve het bedrijf van de Wed. Schoesetters ook het pand op Melkmarkt 4 over.

112 Rekeningboek broederschap in de Jacobskerk, inv.nr. 93 (leveringen van 1878 t.e.m. 1881). Niet in Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*; wel A. Tielemans (1877–1885).

alleen door Drukkerij (Wed.) J. van Opstal is verzorgd, waarvan de naam en gedateerde afrekeningen bekend zijn uit de jaren 1882–1898.¹¹³ De naam van het bedrijf wordt niet alleen in de rekenboeken genoemd, maar staat ook onderaan pagina 4 van het maandbriefje van 1898.

De ‘consumptie’ van de maandbriefjes zal in de negentiende eeuw beperkt zijn gebleven tot de stad Antwerpen. De grote uitzondering is de bewerkte heruitgave zonder illustraties van Felix De Pachtere in 1828. Zijn editie is al in het begin van de eerste aflevering genoemd en gebruikt als bron van informatie. We roepen hem hier in herinnering in verband met de consumptie van de maandbriefjes in de negentiende eeuw. Zijn inleiding maakt duidelijk dat De Pachtere niet op de hoogte was van de destijds lopende uitgave van de eerste van de drie negentiende-eeuwse series. Blijkbaar was de uitgave alleen nog een lokale aangelegenheid. De uitstraling die het ooit heeft gehad, moet toen gereduceerd zijn tot een lichtje dat alleen binnen de muren van de stad Antwerpen nog zichtbaar was. Zelfs vanuit het aanpalende Borgerhout werd het niet meer waargenomen of niet aantrekkelijk genoeg meer gevonden en ging men in 1844 over tot de oprichting van een broederschap van de christelijke lering die op goed ultramontaanse wijze gelieerd was aan de aartsbroederschap der christelijke lering in Rome.¹¹⁴

De weging van de Antwerpse suffragiën over twee eeuwen

Aan het slot van de drie bijdragen over de Antwerpse suffragiën wordt het tijd om de vragen van het begin te hernemen en vast te stellen of ze inmiddels beantwoord zijn. Wat de titel betreft, is duidelijk geworden dat er geen andere titel is dan die van de op zich genomen zelfstandige uitgave van het broederschapsboekje. Vervolgens is gebleken dat de titel van dat boekje tal van variaties kent, die relevant zijn voor de identificatie van het broederschapsboekje én de maandbriefjes en de plaatsing ervan op de tijdbalk. Al het onderzoek heeft overigens niet kunnen verhelpen dat de gebundelde series twee tot en met negen en vooral de losse maandbriefjes gemakkelijk worden verstopt door pogingen tot beschrijving zonder kennis van het hele werk.

Het auteurschap is opgehelderd door namen te schrappen en de kwestie te compliceren door de organisatie achter de maandbriefjes aan het licht te brengen. De inbedding maakt de Antwerpse stadspastors als collectief eindverantwoordelijke voor de uitgave, situeert de uitvoering in een interparochiële catechetische vereniging en legt de uitgeversfunctie in handen van één persoon, Henricus Norbertus le Merchier, en de door hem aangewezen opvolgers. Deze centrale figuur op de achtergrond verdient een verder onderzoek om meer zicht te krijgen op het belang en het functioneren van dergelijke binnen de officiële organisatie onzichtbare personen.

De pastors behouden hun rol vermoedelijk tot het eind van de negentiende eeuw, mede

¹¹³ Rekeningboek broederschap in de Jacobskerk, inv.nr. 93 en 94 (leveringen in 1882/1891–1893/1894). Verhelst, *De Antwerpse drukkerijen*, 193: J. van Opstal werkte vanaf 1882; Wed. J. van Opstal, vanaf 1892. Ze was blijkens het maandbriefje van 1898 eerder op Boogkeers 1-3 gevestigd dan Verhelst aangeeft.

¹¹⁴ *Broederschap der christelyke leering, tot vervoordering der zondag-scholen, wettiglyk opgerecht door Zyne Eminentie Kardinael Stercks en Aerts-Bisschop van Mechelen; in de kerk van O.-L.-V. te Borgerhout op den laetsten zondag van september, zynde als byzondere feestdag verkozen: en verrykt met de aflaten vergund aen het*

dankzij het bezit van de houtblokjes. Of dat ook geldt voor de catechetische vereniging is veel minder zeker. Als deze vereniging al niet met Le Merchier ten grave gedragen is, dan is vanaf 1734 in ieder geval de exploitatie van de maandbriefjes gedelegeerd aan buitenstaanders en is na 1739 ook haar rol als tekstschrijver uitgespeeld. De tekst verandert nadien immers niet meer. Vanaf 1739 treden de broederschappen meer naar voren. Uit hun rekeningboeken blijkt dat elke parochiële broederschap voorzag in de eigen behoefte aan maandbriefjes door ze rechtstreeks af te nemen bij de verantwoordelijke voor de exploitatie. Vanaf 1771 tot het eind van de negentiende eeuw is dat een hele rij van Antwerpse drukkers.

De maandbriefjes doen zich in hun in negen deeltjes gebonden gestalte gemakkelijk voor als een meerdelig werk. Ze dienen echter te worden beschouwd als een drukwerk dat in versneden vorm 437 maanden lang verschenen is, maar veel minder vaak op de pers is gelegd. In drukvellen gaat het, afhankelijk van de grootte ervan, om eenheden van vermoedelijk zes briefjes per vel en dus om iets meer dan 70 drukgangen. Door het naar behoefte herdrukken en door het inbinden per maandbriefje is het waanzinnig moeilijk om met name bij de eerste reeks grip te krijgen op de uitgavegeschiedenis en de tijd waarin deze zich heeft voltrokken, maar het resultaat van het onderzoek van specifieke variaties in de opmaak mag er zijn. Niet alles is tot de laatste millimeter opgehelderd, maar alleen al het onderscheiden van drie fasen en het zichtbaar maken van geleidelijke veranderingen op maandniveau is winst te noemen.

Het gebruik van de maandbriefjes als bron heeft geleid tot verrassend veel kennis van de uitgave, maar in de loop van het onderzoek is ook duidelijk geworden hoe groot het belang van toevallige vondsten kan zijn en hoezeer aanvulling uit archivalische bronnen noodzakelijk is om conclusies stevig te kunnen onderbouwen. De organisatie achter de maandbriefjes was grotendeels buiten beeld gebleven zonder de uitstap naar de archieven. Ook het inzicht in de onderliggende spanningen en rivaliteiten, zoals bijvoorbeeld die tussen de stadspastors en de jezuïeten, had nauwelijks tot enige ontwikkeling kunnen komen als alle informatie ontleend had moeten worden aan de maandbriefjes zelf.

Wat aan het eind van de rit misschien nog het meest verbaast, zijn de lange duur en ruime verbreiding van wat aanvankelijk niet meer leek te zijn dan een op zich wel interessante maar slechts eenmalige uitgave ten behoeve van slechts één stad. Die verbazing mag des te groter zijn, waar het gaat om de lange houdbaarheid van de theologische inkleuring. Die houdbaarheid onderstreept het soortelijk gewicht van de maandbriefjes en is een regelrechte uitnodiging tot het gebruik ervan bij het historisch onderzoek van de denkbeelden en opvattingen die vanuit de Antwerpse stadskerken maar ook ver daarbuiten aan de mensen zijn voorgehouden en opgelegd. Die lange houdbaarheid is ook een prikkel tot nader onderzoek van de precieze betekenis van het begrip jansenisme voor de standpunten die zijn ingenomen op het terrein van de moraal en het godsdienstig leven.

Aerts-broederschap der Christelyke Leering in de H. Stad Roomen. Ten jare 1844. Antwerpen: P.J. van Aarsen, 1844. 12 p. [ex. AntwRC 3093C11].

Bijlage 8: Uitgaven van het instellingsbericht van de Broederschap van de Christelycke Leering, 1800–1900: aanvulling, verbetering en vervolg op bijlage 2, in aflevering 1

1. Uitgaven bij Joannes van Soest voor de broederschap in Antwerpen

1.1. Woonende op de groote Markt in den Bonten Mantel [voor 1707]

1. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest* , Boeck-drucker ,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in den/ Bonten Mantel, 1703, 12 p. (zonder katernsignatuur)

- Bewaarplaats en signatuur: R'daalCLEMENS (ex. Cleydael, met maandbriefjes 1703–1708)); BrusKB III 93.444 A (los broederschapsboekje)

3. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest* , Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooper, woonende op de groo-/ te Merckt in den Bonten Mantel, [1703], 11 p., A1-4(5-6)

- Bewaarplaats en signatuur: A'damUVA OTM OK 62-3556; AntweHC F 62349:bis: alleen maand-briefjes augustus 1703–juli 1706; kopergravures van oktober 1703 tot juni 1706; Tongerlo 223 I 26 (1)

1.2. Woonende op de groote Merckt in de Pauw [vanaf 1707/1708]

4. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe ' op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen;/ By *Joannes van Soest* , Boeckdrucker ,/ ende Boeck-verkooper , woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12] p. (zonder katernsignatuur).

- Bewaarplaats en signatuur: AntwHOLTHOF (1-9); KortrijksB GV 2508-2512 (1-6); Middelbzb 1067B16/1-9

5. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest* , Boeckdrucker ,/ ende Boeck-verkooper , woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, 12 p. (zonder katernsignatuur).

- Formule: IR: T=5; V=2; A=3; J=1703; -K; P=12; C=wen; S=1 / GR: - / MM: +K; S=123
- Bewaarplaats en signatuur: LeuVPARK III AB (1-9)

6. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringe , op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest* , Boeckdrucker ,/ ende Boeck-verkooper , woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12 p.] (zonder katernsignatuur)

- Formule: IR: T=3; V=3; A=3; J=1703; -K; P=[12]; C=en; S=1 / GR: - / MM: +K; S=4
- Bewaarplaats en signatuur: BrusKB VB 1832 A (1-9); TegelenTRAPPISTEN 355 (1-9)

7. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken. der stadt Antwerpen.*

T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest* , Boeck-drucker ,/ ende Boeck-verkooper , woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12 p.] (zonder katernsignatuur)

- Bewaarplaats en signatuur: BrusKB 7A47326 (1); KortrijksB GV 3128-3140 (1-9 met dubbel); LeeuWTRESOAR RK 190 (1); MechSA A.10785 (1-9); TegelenTRAPPISTEN 354 (1); Tongerlo 222G21 (1-9)

8. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz's broederschap der christelyke leeringhe' op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T^rAntwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooper, woonende op de groo-/ te Merckt in de Pauw. [z.j.], [11 p.], A6

- Bewaarplaats en signatuur: AntweHC F 94799 1ste ex. (1)

9. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz's broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

T^rAntwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooker, woonende op de groo-/ te Merckt in de Pauw. [z.j.], 11 p., A1-3(4-6)

- Bewaarplaats en signatuur: AntweHC F 94799 2de ex. (1)

II. Nauwverwante uitgaven voor een publiek buiten het bisdom Antwerpen

11. *Instellinge en regels van de alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringhe op-gerecht in alle de parochiale kercken van het district van Geel onder het bisdom van s'Hertoghenbosch.*

t^rAntwerpen, by de Weduwe van Petrus Jacobs, / woonende inde corte Nieu-straet/ inden witten Leeuw, 1709, 30 p., A12-B4

- RA Antwerpen, Kerkelijke Archieven, Kerkarchief Balen, inv.nr. 23.

12. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringe, opgeregt in de kerck der eerw. P.P. Kruys-Broeders van St. Agatha. Z.pl., 1709, 12 p., A6.*

IV. Uitgaven vanaf 1740–1898

15. [*Instellinge en regels Antwerpen, 1740-1773*].

- AntwRG 3093H12: bundel waarin zowel briefjes van de eerste (november 1709) als de tweede (augustus-oktober 1745–maart-april 1746 en januari 1769–aug. 1773) en de derde reeks (september 1773 t.e.m. maart 1779) zijn samengebonden
- AntwRG 3118E14: maandbriefjes van november 1750 en januari, maart en september 1751
- Tongerlo 222G21/2 met december 1745 (=september 1709) tussen augustus en oktober 1709
- UtrMCC OKM 1471: december 1741 (=juni 1705)

16. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringe, op-gerecht in de cathedraele en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

Antwerpen: Hieronymus Verdussen, op de Melckmerckt, in de Gulde Traeli), [voor of in 1769]. Met de maandbriefjes van 1703-1939

- Zie de catalogus achterin W. Nakatenus, *Hemels palm-hof met de groote getyden (...)*, Antwerpen: Hieronymus Verdussen, [1769; datering op basis van eerste jaartal in de tafel van wisselende feestdagen]

17. *Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringe, op-gerecht in de cathedraele en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*

Antwerpen: Hieronymus Verdussen, op de Melckmerckt, in de Gulde Traeli), [1703]. Met de maand-briefjes van 1773–1798 (?)

- AntwRG 3093H12 (maandbriefjes van september 1773 t.e.m. maart 1779); R'daalCLEMENS (maand-briefjes van september 1773 t.e.m. december 1782; R'daalCLEMENS (maandbriefjes van mei 1780 en januari 1785 t.e.m. oktober 1792

18. *Instelling en regels van het allerchristelyckste aerts-broederschap der christelyke leeringe, opgeregt in de cathedraele en de vier andere parochiaele kerken der stadt Antwerpen* T^rAntwerpen;/ By J.H. Heyligher, op de groote Merkt in de Pauw. [1703], 11 p.; A1-3 (4-6).

- AntweHC F 143804 [doos 816] (alleen *Instellinge en regels*); LeuvUB GBIB 2-0003692 (*Instellinge en regels* met los daarbij, met dezelfde opmaak, een maandbriefje voor augustus 1703 en de *Godt-vruchtige regels*)

19. *Maendelyksche suffragien, of, bemerkingen op de christelyke leering.* [tweede serie] Antwerpen, 1839– [1881?]

Gegiste uitgave die gelet op de duur ervan onderbroken moet zijn geweest. Ingebonden uitgaven zijn meestal gecatalogiseerd als *Maendelyksche suffragien*, terwijl losse maandbriefjes doorgaans op basis van de kopregel beschreven zijn als *Bemerkingen op de christelyke leering*. Van deze reeks is het volgende aangetroffen:

- Goedkeuring in augustus 1739: Engelbertus [Sterckx], kardinaal aartsbisschop van Mechelen, 19 maart, 1839
- AntwTHIJS (alleen augustus 1739=augustus 1703). AntweHC B 256719:496 (alleen maart 1843=maart 1707)
- AntwTHIJS (titelbladloze bundel; januari 1840 t.e.m. december 1847); AntwRG 3093K38/1, LeuvUB BEXT 5A23126 (Antwerpen: Weduwe J.S. Schoesetters, 1844; januari 1841–december 1843); AntwRG 3093K38/2 (januari 1848–november 1850)
- AntweHC in B 256719:92 (alleen december 1874=december 1734); AntweHC in B 256719:92 en AntwTHIJS (alleen juli 1876=juli 1736)

20. *Maendelyksche suffragien, of, bemerkingen op de christelyke leering*. [derde serie] Antwerpen, [1881–1898?]

- AntweHC in: B 256719:92 (alleen februari 1898=april 1720; met als adres: Drukkerij Wed. J. van Opstal, Boogkeers 1 en 3)

V. Bewerkte heruitgave

21. *Onderrigtingen in de christelyke leering, of de suffragien van Antwerpen; in styl en spelling verbeterd*. Door Felix De Pachtere. Brugge : Drukkery van Felix De Pachtere, 1828, 4 delen. Met kerkelyke goedkeuring.

- Goedkeuring van M.M. de Meulenaere, Gent, 6 okt. 1829
- Gecorrigeerde uitgave van de *Instelling en regels* van 1703–1739; zonder prenten
- AntweHC F 79054; 's-GravKB 3040C15-18; NijmUB 725C14

SAMENVATTING

De drie bijdragen over de Antwerpse suffragiën beogen het soortelijk gewicht vast te stellen van een seriële publicatie. Meestal is deze ingebonden in 9 bandjes en wordt ze voorafgegaan door een broederschapsboekje met als titel: *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen* (Antwerpen: Joannes van Soest, 1703–1739).

Deze titelbeschrijving hoort eigenlijk alleen bij het broederschapsboekje, maar wordt feitelijk ook gebruikt voor de 437 catechetische suffragiën die gedurende meer dan 36 jaar elke maand in broederschapsverband zijn uitgedeeld. De inhoud van die maandbriefjes is interessant voor wie geïnteresseerd is in de opvattingen van opinieleiders in een grote stad in de (Zuidelijke) Nederlanden in de eerste helft van de 18de eeuw.

In de eerste aflevering wordt een modeluitgave gereconstrueerd: broederschaps-

boekje, 'godvruchtige regels', maandbriefjes, inhoudsopgave en trefwoordenregister. Vervolgens worden het genre, de omvang, de illustraties, de inhoud en het type drukwerk globaal verkend en leidt onderzoek van het broederschapsboekje en de 'godvruchtige regels' tot de conclusie dat er veel meer is verschenen dan de ene reeks waar het aanvankelijk om leek te gaan.

In de tweede aflevering worden de maandbriefjes onderzocht op drukverschillen. Eerst worden drie bundels aangewezen als ijkpunten bij het plaatsen van het drukwerk in de tijd en worden de illustraties onderzocht op hun waarde voor de reconstructie van de uitgavegeschiedenis. Vervolgens worden instrumenten gemaakt om drukverschillen te kunnen opsporen. Dat leidt tot de indeling van de uitgavegeschiedenis in drie fasen en tot het inzicht dat enerzijds de eerste series van de maandbriefjes herhaaldelijk herdrukt zijn, terwijl anderzijds de latere series van

slechts één drukgang afkomstig kunnen zijn.

In de derde aflevering worden de verworven inzichten getoetst aan archiefmateriaal en wordt ook de periode na 1739 onderzocht. De archivalische bronnen vergroten de kennis van de 'productie' aanzienlijk en verlengen de uitgavegeschiedenis enorm. Ze werpen ook licht op weerstand tegen de Antwerpse suffragiën en vrees voor jansenisme. Studie van herkomst- en gebruiksgegevens laat zien dat de bundels maandbriefjes desondanks langdurig en gevarieerd gebruikt zijn en dat ze in de Nederlanden zeer verspreid zijn geraakt. Dat leidt tot de slotsom dat de kwestie van het soortelijk gewicht een genuanceerd antwoord vraagt, maar ook dat de waarde van de maandbriefjes als bron niet beperkt is tot één plaats (Antwerpen), één periode (1703–1739), één gebruikersgroep (broederschap) en één gebruikswijze (briefje voor briefje de catechismus leren).

SUMMARY

The three contributions on the Antwerp *suffragia* can be considered as an ongoing effort to determine the specific weight of a serial publication as a source of information. Mostly, this publication is headed by a confraternity booklet with the title *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen* [Institution and rules of the most christian

archconfraternity of the christian doctrine, established in the cathedral and the four other parish churches in the city of Antwerp.

The first contribution contains a description of the ideal copy of the whole publication (Antwerp: Joannes van Soest, 1703–1739, 9 vols in 12°), splitable in four (separately printed) parts: confraternity booklet (12 pp.), godly rules (4 pp.), 437 monthly leaves or *suffragia* (mostly 4, maximum 24 pp. each), table of contents

and index (26-(i) pp.). Further exploration focuses on genre, number of pages, illustrations, global content, type of publication and the number of editions of the confraternity booklet and the godly rules. Conclusions: bound together the *suffragia* form a catechism for adults, meant for the members of the archconfraternity, founded to support the teaching of catechism in the city of Antwerp; the content of these courses reflects the collective views and values

of the parish priests of a very important city in the southern Netherlands and finally, confraternity booklet as well as godly rules are reprinted frequently and also copied in other dioceses.

The second contribution examines the question whether the monthly leaves are reprinted, too. To solve the problem of a printed source without any information on place and time of production, firstly three volumes are pointed out as time markers. Next, the illustrations have been investigated in order to find information on the edition history. However, most energy has been invested in developing instruments to scrutinize the monthly leaves in order to detect differences in lay-out and printing and to reconstruct the chronological order of the editions. Conclusion: the first *suffragia* have frequently been reprinted; the

later less or not. Most volumes are compiled by gathering leave for leave and, using new and old leaves in the same volume, a compilation may differ on a (three)monthly level. Finally, the volumes can be chronologically divided in three groups and arranged in a tentative order between 1703 and 1775.

In the third contribution the research results, only based upon the *suffragia*, have been compared with information from archival sources. Moreover, the research activities have been expanded to the period after 1739. The archival sources apparently amplify the knowledge of the production of the *suffragia* and prolong the edition history until 1898. The *suffragia* appear to have been reedited two times in the 18th century and three times in the 19th century almost without leaving any trace in libraries and

print collections. The archival sources also reveal relevant resistance against the *suffragia* as being jansenistic, as well as their successful defense by the Antwerp parish priests. Information based upon notices from prior owners shows a long term and varied use outside the original context of the confraternity and a scattering throughout the Low Countries among regulars and seculars as well as among roman catholics and old catholics. Conclusion: the specific weight of the Antwerp *suffragia* as a source of information on views and values must be prudently considered, but without any doubt its usefulness is certainly not restricted to one place (Antwerp), one period (1703–1739), one group of users (confraternity) or one kind of use (education on a monthly base).